

JOODSE BURGERS IN **DE ACHTERHOEK:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van gemeenten
Aalten, Berkelland, Bronckhorst,
Oost Gelre en Oude IJsselstreek*

Charlotte Dommerholt MA
Laura Brinkhorst MA
Xia van Beuningen MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, november 2023

Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel
*Onderzoek in opdracht van gemeenten Aalten, Berkelland, Bronckhorst,
Oost Gelre en Oude IJsselstreek*

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel

Onderzoekers: Charlotte Dommerholt, Laura Brinkhorst, Xia van Beuningen

Redactie: Susanne Geuze

Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Charlotte Dommerholt, Laura Brinkhorst, Xia van Beuningen, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, november 2023).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeenten Aalten, Berkelland, Bronckhorst, Oost Gelre en Oude IJsselstreek

Afbeelding omslag

Oorlogsschade aan kasteel Wisch

© Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers, Doetinchem.

Toegang 0946 Fotocollectie gemeente Wisch fotonummer 3713

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
Dankwoord	13
Het onderzoeksteam	15
2. Opdracht en conclusies	17
Twee hoofdvragen	17
Conclusies over de onteigeningen	18
Conclusies over het rechtsherstel	18
Conclusies over de bejegening	19
Vervolg	20
3. Verantwoording	23
Woordkeuze	23
Gebruikte archieven	25
Onze methode	29
4. Jodenvervolging in de Achterhoek	35
Bronnen en archieven	36
5. Aalten	41
Onteigening en rechtsherstel	42
Gemeentebestuur en bejegening	44
6. Berkelland	47
Onteigening en rechtsherstel	48
Gemeentebestuur en bejegening	50
7. Bronckhorst	55
Onteigeningen en rechtsherstel	55
Gemeentebestuur en bejegening	57
8. Oost Gelre	61
Onteigeningen en rechtsherstel	61
Gemeentebestuur en bejegening	62
9. Oude IJsselstreek	65
Onteigeningen en rechtsherstel	66
Gemeentebestuur en bejegening	68

10. Bijlagen	73
Tabel 1: Gemeenten	73
Tabel 2: Onteigening en rechtsherstel	74
Tabel 3: Landbouwpercelen	83
Literatuur	87
Archieven	90
Websites en kranten	91

1. Inleiding

Jacob Spanjar werd op 26 augustus 1898 geboren in Rijssen. Hij trouwde met Marie Augusta de Vries en samen kregen ze vier kinderen: Lena, Levie, Salomon en Heintje. Spanjar werkte als koopman. In 1928 kocht hij een woning aan de Burgemeester Bloemersstraat in Borculo.¹ In 1942 nam de bezetter dat pand in beheer, en in 1944 kocht Jan Antonie Hagens de woning. Het hele gezin Spanjar werd vermoord in concentratiekampen.

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar Auschwitz, Sobibor en andere kampen. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust. Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheke en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. De meeste Joodse burgers uit de **Achterhoek** werden gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit werd geroofd en hun inboedels werden in beslag genomen. Jacob Spanjar was een van hen.

Veehandelaar Julius van Gelder had Stationsstraat 47 in 1936 gekocht, waarna de bezetter het in 1942 in beheer nam. Datzelfde jaar kocht Julianus Wilhelmus Kroon de woning. De hele familie Van Gelder overleefde de oorlog door onder te duiken bij boeren in de omgeving. De Aaltense familie Van Gelder keerde na de bevrijding terug naar hun huis, waar op dat moment andere mensen woonden.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden. Julius van Gelder was een van hen.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten zoals: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en langdurig proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot

Hoewel de vijf opdrachtgever-gemeenten en hun voorlopers niet de hele Achterhoek vormen, wordt in de tekst gemakshalve soms deze term gebruikt. De regio Achterhoek omvat ook gemeenten Doetinchem en Winterwijk.

een ‘minnelijke schikking’ te komen. In het geval van Julius van Gelder vond rechtsherstel in 1947 plaats, door middel van een zogenaamde ‘minnelijke schikking’ met de oorlogskoper.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en roof van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en onrechtiging. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per gemeente. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in de Achterhoek doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van onrechtiging en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven. Vormen die niet gaan over de beroving van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeenten in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021, 2022 en 2023 voeren we in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland meer dan tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of

gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel.

Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrecting en rechtsherstel is de opmaat voor moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog acht hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In het vierde hoofdstuk staan we stil bij de Jodenvervolging in de Achterhoek in het algemeen. In de daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de vijf (huidige) gemeenten daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 10) bieden in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Tot slot volgt een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolging, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgning blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgning kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar. Rechtsherstel verwees naar teruggaaf van eigendomsrechten, niet naar rechtvaardigheid in bredere zin.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij werd de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig meegewogen als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Nederlandse overheid was tekortgeschoten bij het naoorlogse rechtsherstel voor Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële tegemoetkoming. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de ‘burgemeester in oorlogstijd’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Al geven recente berichten over groeiend antisemitisme reden tot nieuwe zorg. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

We danken onze opdrachtgevers voor hun vertrouwen: de burgemeesters Anton Stapelkamp van Aalten, Joost van Oostrum van Berkelland, Marianne Besselink van Bronckhorst, Annette Bronsvort van Oost Gelre en Otwin van Dijk van Oude IJsselstreek. Peter Ballast trad op als contactpersoon namens de gemeenten en ondersteunde ons waar nodig, ook in het contact met gemeente-archivarissen.

We bedanken de medewerkers van Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers in Doetinchem voor hun ondersteuning bij het archiefonderzoek. Daarnaast bedanken we de medewerkers van het Gemeentearchief in Borculo. Ook willen we Nationaal Onderduikmuseum Aalten bedanken voor het delen van hun kennis over de regio in oorlogstijd.

Meer dan twee dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor

hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Hans Giesbertz, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Laura Brinkhorst, Charlotte Dommerholt en Xia van Beuningen voerden voor dit project het leeuwendeel van het archief-onderzoek uit.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Charlotte Dommerholt Laura Brinkhorst Xia van Beuningen Wim van Meurs Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Laura Brinkhorst, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de Research Master Global History, Vrije Universiteit (2022), promovenda, Radboud Universiteit Nijmegen

Xia van Beuningen, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2022)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Joods Monument, nr. 150735; Verkaufsbücher, Laufnr. 4836.
- ² Hans de Beukelaer en Jessie Jongejans, *Zij waren Aaltenaren als wij ...: Joodse gemeenschap in Aalten 1930-1945. Bronnenboek en docentenhandleiding* (IJzerlo: Fagus, 2010), 39-41.
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': *De houding van gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Voorburg: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1940-1945* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': *een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die doorverkocht waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastrergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder gemeenten Aalten, Berkelland, Bronckhorst, Oost Gelre en Oude IJsselstreek.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

De gemeentebesturen hebben toen vastgesteld dat ze geen goed beeld had van de rol die hun gemeenten in de Achterhoek destijds speelden bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers en het Gelders Archief in Arnhem moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraden en de colleges van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Hebben de 14 toenmalige gemeenten gebruikgemaakt van de ontrechting van hun Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar.

Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Hebben ook de veertien gemeenten naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding beperkt. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door de gemeente. En hoe de gemeente zich rekenschap gaf van hun bijzondere slachtofferschap.

Conclusies over de onteigeningen

1. In de Achterhoekse gemeenten werden honderden Joodse burgers gedeporteerd. Veel van hen waren Duits-Joodse vluchtelingen. De bezetter verplichtte gemeenten om hieraan mee te werken, vooral door lijsten op te stellen van Joodse inwoners en hun vastgoed.
2. De mate waarin onteigend vastgoed doorverkocht kon worden, verschilde sterk per Achterhoekse gemeente. Zo gingen bijna alle panden en percelen in Aalten naar één oorlogskoper, maar in Berkelland hoogstens de helft.
3. De bronnen laten in maar een paar gevallen een meer directe betrokkenheid van de gemeente zien. Neem bijvoorbeeld de burgemeester van Aalten, die in een onteigende Joodse woning een dakloze familie probeerde onder te brengen, terwijl zijn collega in Laag-Keppel zich inzette om families van afgebrande boerderijen aan Joodse inboedels te helpen. In Borculo kocht de gemeente een perceel landbouwgrond van een Joodse burger, die het wilde verkopen voordat de bezetter hem hiertoe zou dwingen. In Wisch was de gemeente actief betrokken bij de opslag van inboedels en de plaatsing van nieuwe bewoners in lege panden van gedeporteerde Joodse families. En in Hengelo (Gld) kocht de gemeente na de oorlog de vervallen synagoge.
4. Gemeente Wisch vormde een uitzondering. Ze kocht onder de oude en de NSB-burgemeester 4 percelen landbouwgrond aan. Daar wilde ze nieuwe woningen bouwen en daarmee Terborg uitbreiden.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Zowel voor woonhuizen als voor landbouwpercelen vond vrijwel altijd rechtsherstel plaats. Dit gebeurde vergeleken met andere gemeenten meestal relatief vroeg, in 1947 of 1948, maar soms pas in 1949 of 1951.
2. We hebben geen gevallen aan het licht kunnen brengen waarbij een foute oorlogskoper na de oorlog aantoonbaar in het bezit van Joods vastgoed is

gebleven. In een paar gevallen lukte het niet om de eigendomsgeschiedenis op basis van de archieven te reconstrueren.

3. Gemeente Wisch voelde zich na de oorlogsaankopen van (bouw)grond na de oorlog moreel verplicht om mee te werken aan rechtsherstel.
4. Het is onwaarschijnlijk dat de gemeenten actieve naheffingen deden voor straat- en rioolbelasting. Niets in de archieven wijst op het tegendeel, maar van enige coulance op basis van slachtofferschap was ook geen sprake. Hoogstens verklaarde men achterstallige belastingen om praktische redenen 'oninbaar'. Of ze werden, in een geval in Borculo, op verzoek kwijtgescholden.

Conclusies over de bejegening

Zeker voor de vijf huidige gemeenten, maar ook voor de Achterhoek als geheel, is het aantal Joodse inwoners naar verhouding klein. Hoe de gemeenten tijdens en na de bezetting handelden tegenover Joodse burgers, valt in de archieven niet systematisch te onderzoeken. De belangrijkste bronnen voor bejegening zoals notulen van B en W of Raad leveren geen of vrijwel geen informatie op. Zeker bij de kleine toenmalige gemeenten met maar enkele Joodse inwoners. De betrokkenheid bij de deportaties betrof op het platteland vooral de Rijkspolitie en niet de burgemeester. Na de oorlog keerde maar zelden een Joodse inwoner terug, die eventueel een beroep deed op de gemeente. Op basis van de paar aanwijzingen die we hebben, zien we geen patroon of beleid. De losse voorbeelden van hoe de gemeente handelde, zijn verschillend. Van ondersteuning van de bezetter bij de registratie van Joodse inwoners, tot pogingen om ze juist voor evacuatie te behoeden. Los van de vergelijking tussen de Achterhoekse gemeenten onderling en tussen de Achterhoek en de rest van Nederland: Het algemene beeld is dat er tijdens de bezetting sprake was van ambtelijke medewerking en na de oorlog weinig of geen erkenning van de Jodenvervolgning en slachtofferschap.

1. Alle toenmalige gemeenten leverden lijsten voor de deportatie van Joodse burgers en de onteigening van panden. Uit de archieven blijkt niet dat de bezetter wilde dat de gemeenten verder meewerkten aan de deportaties.
2. Op het moment dat de bezetter 'oude' burgemeesters verving door NSB'ers, meestal pas in 1943 of 1944, waren er vrijwel geen Joodse burgers meer over. Mede daardoor kunnen we geen verschillen benoemen in de omgang van burgemeesters en de latere NSB-burgemeesters met Joodse burgers.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden en hoe ze te werk gingen in de tijd toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de rijkspolitie of gemeentendiensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden en in welke vorm en mate ze collaboreerden bij de Jodenvervolging, valt buiten ons onderzoek. De burgemeester had geen speelruimte in de aansturing van de politie. Dat geldt ook voor de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp waar gevraagd, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers indirect nog meer onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roof-instellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In meer dan de helft van de gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee of drie hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrecting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrecting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich tot alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord- en Zuid-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.

3. Verantwoording

De gemeenten in de Achterhoek hebben deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwachten zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema.

Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties zoals overstromingen kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In enkele gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat het geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhandler) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de Geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine** of **Herdenkingsstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per woonplaats, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken. Uit de ervaring van onderzoek voor andere gemeenten weten we dat het natrekken in het kadaster van alle unieke adressen uit het Joods Monument arbeidsintensief is en slechts in enkele gevallen een onbekend pand in Joods eigendom oplevert dat wel onteigend maar niet verkocht is.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van woonplaats tot woonplaats. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragedie van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politicommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.⁷ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrecting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedepoteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiverings-tribunalen op regionaal niveau.

eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd. Pas over een paar jaar zijn deze dossiers digitaal toegankelijk.⁸

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat het vaak alleen de kale weerslag van het uiteindelijke resultaat betreft, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite voor de rechtsherstelvraag.⁹

Particuliere archieven en kranten

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.¹⁰ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit de Achterhoek zijn digitaal goed toegankelijk. Voor de jaren 1940-1950 hebben we deze met een uitgebreide lijst aan zoektermen met betrekking tot Joods onroerend goed en oorlogsaankopen doorzocht. Mede hierdoor was het mogelijk om enige uitspraken te doen over hoe de lokale samenleving Joodse burgers bejegende die na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: hebben de gemeenten panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeenten Joodse burgers bejegenden, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeenten naar vermogen probeerden om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedden de gemeenten na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die vermeld worden in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹¹ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke plaats werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de

Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoed-aankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per plaats – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag. Over breed besef van het bijzondere Joodse slachtofferschap, in en na de oorlog, in de publieke opinie en het bestuur, bestaat geen twijfel. Of er ook openlijk over gesproken en bestuurlijk naar gehandeld werd is echter de vraag.

In de 14 toenmalige gemeenten hebben wij 83 vermelde transacties van Joodse onteigende panden aangetroffen en 71 van onteigende gronden. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹²

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad of het dorp verlieten. Ook verliepen de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher stonden. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

De aannname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels geen weerslag hoefde te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstelprocedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Aalders, *Roof*; Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9
Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ NIOD, 'Oorlog voor de Rechter: grootste oorlogsarchief van Nederland online doorzoekbaar vanaf 2025', www.niod.nl/nieuws/oorlog-voor-de-rechter-grootste-oorlogsarchief-van-nederland-online-doorzoekbaar-vanaf-2025.
- ⁹ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ¹⁰ Schütz, *Kille mist*.
- ¹¹ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹² Broese van Groenou, *Erfpacht*.

4. Jodenvervolging in de Achterhoek

Gemeenten Aalten, Berkelland, Bronckhorst, Oost Gelre en Oude IJsselstreek liggen in landelijk gebied. Tijdens de oorlog huisvestte de Achterhoek veel onderduikers: van Joden en mensen die weigerden om verplicht in Duitsland aan het werk te gaan, tot Britse piloten. Er zijn verschillende redenen voor deze grote hoeveelheid onderduikers, zoals het grote gemeenschapsgevoel in de regio en de rol van de kerken. Daarnaast hielp het overzichtelijke landschap, waardoor inwoners de bezetter al snel konden zien aankomen.

Het verzet was dan ook groot in de Achterhoek. Denk aan de gezusters Jolink, twee onderwijzeressen uit Varsseveld die onderduikers herbergden en verder hielpen. Zij werden verraden en kwamen in 1944 en 1945 om het leven in concentratiekamp Ravensbrück. Een andere bekende verzetsstrijdster was Helena Kuipers-Rietberg, die samen met dominee Frits Slomp aan het begin stond van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). Ook Kuipers-Rietberg stierf in 1944 in Ravensbrück.¹ Vanuit Aalten was Jan Wikkerink zeer actief in het verzet. In zijn woning werd de LO opgericht. Hij hielp op grote schaal onderduikers in de omgeving en ook neergestorte piloten en ontsnapte krijgsgevangenen konden op zijn hulp rekenen.

In de Achterhoek ging het normale leven tijdens de oorlog zo veel mogelijk door. Wel vielen er meerdere vliegtuigbommen in de regio. Britse bommenwerpers raakten uit koers of dachten al in Duitsland te zijn, waardoor ze hun bommen op de Achterhoek lieten vallen. Bij Halle stortte in 1940 midden in de nacht een Brits vliegtuig neer, dat was beschoten door een Duits vliegtuig. Alle inzittenden kwamen om.

De ligging aan de Duitse grens zorgde dus voor spanning. In aanloop naar de bevrijding van het oosten en noorden van Nederland vormde de Achterhoek een belangrijke toegangsroute voor de geallieerden.²

De burgemeesters van Nederlandse gemeenten werden tijdens de oorlog meestal vervangen door NSB-burgemeesters. Dit gebeurde in de Achterhoek vooral in 1943 en 1944: later dan in de Randstad, maar rond dezelfde tijd als in andere kleinere gemeenten in Gelderland en Overijssel. In een paar gevallen hechtte de bezetter er weinig belang meer aan om in de eindfase van de bezetting nog een nieuwe burgemeester te benoemen. Bovendien waren NSB-gegadigden schaars geworden. In die gevallen bleef de 'oude' burgemeester de hele oorlog in functie, zonder dat dat betekende dat hij enorm meewerkte met de Duitsers. Na de oorlog keerden bijna overal de oorspronkelijke burgemeesters terug, na een kort zuiveringsonderzoek. Soms kwam er een nieuwe burgemeester. Ook dat is in lijn met het landelijk patroon.

Het aandeel Joodse inwoners in de **onderzochte gemeenten** was klein, maar vooral in de jaren dertig van de 20^e eeuw kwamen er steeds meer

Dorpen die niet voorkwamen in de Verkaufsbücher zijn niet opgenomen in dit onderzoek.

Joodse burgers naar de Achterhoek. Dit waren vooral mensen die vanuit nazi-Duitsland naar Nederland vluchtten, en als eerste onderdak zochten in de grensstreek. Het is moeilijk om te bepalen hoeveel Joodse burgers de gemeenten precies telden. Een deel was vluchteling. Daarnaast waren veel inwoners niet aangesloten bij een Joodse gemeente, en bovendien gebruikte de bezetter een racistische manier van tellen. In de onderzochte gemeenten gaat het op basis van cijfers van het Joods Cultureel Kwartier om ruim 500 Joodse inwoners in 1930. Rond 1940 woonden er in de hele Achterhoek ongeveer 15.000 Joden, tien keer zoveel dus. Van deze levendige gemeenschap is tegenwoordig weinig meer over.

Joodse burgers die in de Achterhoek woonden, waren vaak veehouder of slager. Daarom vonden we in ons onderzoek naast woningen en winkelpanden ook relatief veel landbouwgronden. Ruim een derde van de onderzochte percelen is landbouwgrond. Vaak hadden Joodse veehouders of fabrikanten een eigen fabriek, met meerdere percelen in hun bezit. Zo vonden we 16 percelen van de familie Prins in Dinxperlo, die een tapijtfabriek runde. Vaker dan in andere delen van Nederland troffen we in de Achterhoek weilanden in de Verkaufsbücher aan, terwijl dat eigenlijk niet de bedoeling van de bezetter was. In totaal zijn 26 van de 7.500 transacties in de Verkaufsbücher gemarkeerd als hooi-, heide- of weiland; 6 daarvan lagen in een van de huidige vijf Achterhoekse gemeenten.

Bronnen en archieven

Het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers bewaart de archieven van gemeenten Aalten, Dinxperlo, Eibergen, Borculo, Groenlo, Lichtenvoorde, Hummelo en Keppel, Steenderen, Zelhem, Hengelo (Gld), Gendringen en Wisch. Voor Neede bekeken we de archieven in het Gemeentearchief van Borculo.

In onze reconstructie van bestuurlijk handelen en niet-handelen spelen de notulen van het college van B en W en van de gemeenteraad een grote rol. Tijdens de meeste bezettingsjaren was de burgemeester alleen verantwoordelijk; hij overlegde hooguit met zijn wethouders. Sommige NSB-burgemeesters deden ook dat niet – of die notulen zijn in de laatste oorlogsmaanden verloren gegaan.

De huidige vijf Achterhoekse gemeenten uit dit onderzoek bestonden in de jaren veertig nog niet. In totaal hebben we te maken met veertien voormalige gemeenten. De meesten daarvan waren klein, en telden maar een handvol Joodse burgers en/of panden. Het bestuderen van tien jaar notulen – vaak handgeschreven – is arbeidsintensief. En door eerder onderzoek voor andere kleinere gemeenten in Noord-Holland, Zuid-Holland, Gelderland en Overijssel weten we dat dit bijna niets oplevert – in ieder geval te weinig om aan te tonen hoe een gemeente zich opstelde tegenover Joodse burgers. Zeker voor de naoorlogse jaren is dit totale gebrek aan aandacht overigens wel een relevante constatering. We hebben de gemeentenotulen alleen bestudeerd als we uit

andere bronnen aanwijzingen hadden dat er mogelijk iets interessants te vinden zou zijn. De notulen van een aantal gemeenten hebben we dus terzijde gelegd (zie Bijlagen, tabel 1).

Uiteindelijk hebben we voor iedere onderzochte Achterhoekse gemeente die in de Verkaufsbücher staat, de notulen van het college van B en W en doorgenomen van 1942 tot en met 1948, voor zover ze beschikbaar waren. Ook bekeken we de notulen van de gemeenteraden, van de eerste zitting na de bevrijding tot en met 1948. Daarnaast keken we naar persoonsdossiers van burgemeesters.

Soms zijn er in de oorlog geen vergaderingen van B en W geweest, of zijn er geen notulen van de vergaderingen gemaakt of bewaard gebleven. Dat geldt voor Aalten, Steenderen en Hummelo en Keppel. In Eibergen ontbreken de notulen van B en W voor de jaren 1942-1944.

Aanvullend hebben we in het Gelders Archief in Arnhem gezocht in de besluiten van het provinciaal bestuur. Voor de jaren 1942-1945 bekeken we de agenda's van besluiten van Gedeputeerde Staten en van het overleg van de Commissaris der Provincie, in het archief van de Gedeputeerde Staten van Gelderland.³

Een laatste controle op de vraag of individuele bestuurders zich schuldig hebben gemaakt aan de aankoop van Joods onroerend goed, deden we in de bronnen rondom de berechting en veroordeling van lokale functionarissen na de oorlog. Voor alle overheidsdienaren in oorlogstijd werd na mei 1945 een zuiveringsdossier opgemaakt. Wie lid was geweest van de NSB of op andere manieren had gecollaboreerd met de Duitsers, kon voorgeleid worden voor een tribunaal van de bijzondere rechtspleging. Van burgemeesters en wethouders hebben we – voor zover mogelijk – bij het Nationaal Archief de zuiveringsdossiers onderzocht. We zijn in het rapport terughoudend geweest met niet-bevestigde verhalen en beschuldigingen uit getuigenverslagen. Ook keken we kritisch naar de eenzijdige verklaringen van beschuldigen die probeerden hun eigen straatje schoon te veegen.

Verder hebben we gekeken naar **grootboeken** van de gemeenten, voor zover die beschikbaar waren. Ook hebben we de straat-, grond-, en rioolbelastingkohieren ingezien voor de gemeenten waarvoor die beschikbaar waren. Net als voor de meeste gemeenten in Noord-Holland, Gelderland en Overijssel die we eerder onderzocht hebben, bestaan de belastingkohieren voor de Achterhoekse gemeenten vaak niet meer. In de Achterhoek zijn deze kohieren alleen beschikbaar voor Gendringen, dus die hebben we meegenomen in het onderzoek. Voor de onderzochte gemeenten zitten in het archief ook grootboeken voor Eibergen en Hengelo.

Om uitspraken te kunnen doen over de gemeentelijke belastingheffing na de oorlog, reconstrueerden we de besluitvorming van gemeenteheffingen. Dat deden we met behulp van de notulen en besluiten van de gemeenteraad en het college B en W. We zochten naar besluiten om naheffingen of boetes

Jaarlijkse verzamelstaten van uitgaven en inkomsten van de gemeenten.

op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers. Ook in lokale en regionale kranten zochten we naar informatie hierover. En we keken of er in de gemeentearchieven dossiers zitten met naoorlogse belastingproblematiek als onderwerp. Als extra toets zochten we naar boetes en naheffingen van de gemeenten in de NBI-dossiers.

We konden helaas niet achterhalen of de gemeente naheffingen stuurde voor straat- of rioolbelasting. Soms staat in de grootboeken een bedrag voor de totale achterstallige betalingen, zonder namen. En soms staat in de notulen dat de gemeente besluit om een bedrag aan achterstallige betalingen 'oninbaar' te verklaren.

Dat laatste wordt nergens gedaan op basis van een bestuurlijk besluit van coulance voor Joodse terugkeerders of andere oorlogsslachtoffers. Waarom dan wel? Misschien omdat er gegevens ontbraken, omdat de belastingplichtigen niet meer te vinden waren of omdat de kleine geldbedragen niet de moeite waard waren. Ook dit past in een breder patroon. Slechts een enkele keer (buiten de Achterhoek) deden gemeenten wel naheffingen, en dan alleen omdat de gemeente toevallig hoorde over een achterstallige betaling. Vanuit haar bureaucratische plicht kon ze dit niet negeren.

We bespreken de belastingvraag in de volgende hoofdstukken niet per gemeente apart, maar noemen dit alleen als we bronmateriaal vonden met relevante informatie. De algemene constatering voor de Achterhoek: het is erg onwaarschijnlijk dat de gemeenten actief naheffingen stuurden. En bij gebrek aan archiefbronnen kunnen we het tegendeel niet bewijzen.

Naast grootboeken en kohieren hebben we ook gekeken naar archiefmateriaal dat specifiek gaat over de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. Zo hebben we dossiers ingezien over de uitvoering van maatregelen tegen Joden in gemeente Zelhem, en stukken over de verhuur van woningen van Joden in gemeente Wisch.

Noten

¹ Mijngelderland, 'Onderduiken in de Achterhoek'.

² Oud Zelhem, 'Graven Halle'.

³ GA, 0039, Gedeputeerde Staten, 1814-1950, inv.nr. 465 tm 470.

5. Aalten

Eind 1940 moesten de Joodse inwoners van **Aalten**, Dinxperlo en Bredevoort zich laten registreren. Op 15 oktober 1940 werden 63 kaarten met persoonsgegevens van Aaltense Joden naar Arnhem gebracht.¹ De deportaties begonnen in deze regio relatief laat. In 1942 werden de eerste Joodse burgers naar Kamp Westerbork gebracht, maar de tweede deportatiegolf kwam pas in april 1943. Dat had te maken met het 'Judenrein' ('vrij van Joden') maken van provincie Gelderland, voor 19 april van dat jaar.

Gemeente Aalten bestaat sinds 2008 uit de plaatsen Aalten, Dinxperlo en Bredevoort en uit een aantal kleinere kernen en gehuchten.

In de 17^e eeuw wordt voor het eerst melding gemaakt van Joodse burgers in Aalten. In de 19^e eeuw bouwde men een synagoge aan de Stationsstraat, die er nog staat. Ook had de Joodse gemeente een eigen begraafplaats sinds de vroege 19^e eeuw. In 1941 telde Aalten 83 Joodse inwoners. Een groot deel van hen wist onder te duiken.

In de Achterhoek zaten naar verhouding veel onderduikers, in het bijzonder in Aalten. Het ging om ongeveer 2.500 Joodse en niet-Joodse onderduikers – op een bevolking van 12.500 inwoners. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de Aaltenaren het vanuit hun (geloofs)overtuiging als hun taak zagen om zo veel mensen te helpen. Zo werden veel Joden en verzetsmensen verborgen in boerderijen in de omgeving, maar ook midden in het dorp aan Markt 12-16, waar tegenwoordig het Nationaal Onderduikmuseum is gevestigd. Niet alleen zorgden Aalten en omgeving voor een grote groep onderduikers, er werd hier ook een groep Scheveningse en Haagse evacués ondergebracht.²

Het nabijgelegen Dinxperlo kreeg in 1889 een eigen synagoge. Vooral de tapijtfabriek van de familie Prins – waarover we al in hoofdstuk 4 spraken – zorgde voor inkomsten. Toch had de Joodse gemeenschap het financieel niet makkelijk in Dinxperlo. Bijzonder aan Dinxperlo is dat het dorp in de jaren dertig een toevluchtsoord werd voor Duitse Joden. Het lag niet alleen op de grens, burgemeester Verbeek zette zich ook persoonlijk in voor de huisvesting van Joodse vluchtelingen. Hij hielp Joodse burgers aan verblijfsvergunningen en doorreisbewijzen. Hem werd in 1939 oneervol ontslag verleend. In 1990 werd hij postuum gerehabiliteerd. In 1930 woonden er 41 Joden in Dinxperlo, en in 1940 was dit aantal verdubbeld tot 81.

Eind november 1942 werden de eerste Dinxperlose Joden, net als veel Joodse inwoners in Aalten, weggevoerd naar Westerbork.³ Slechts een paar van hen overleefden de oorlog. De Joodse gemeente hield geen stand en werd bij de Joodse gemeente in Aalten gevoegd. De synagoge werd tijdens de oorlog niet onteigend en bleef in handen van de Joodse gemeente. In 1947 werd het pand gesloopt en werd de Joodse gemeente bij die van Aalten gevoegd.

Bredevoort had al begin 18^e eeuw een kleine Joodse gemeenschap en in 1714 werd een eigen huissynagoge ingewijd. Ook Joden uit omliggende dorpen, zoals

Aalten en Lichtenvoorde, bezochten dit gebedshuis. Vanaf 1830 had Bredevoort een zelfstandige Joodse gemeente; ze viel vanaf dat moment niet meer onder Winterswijk. Begin 20^e eeuw liep het aantal leden terug. De Joodse gemeente werd bij die van Aalten gevoegd. De huissynagoge aan Vismarkt 9 bleef tot de Eerste Wereldoorlog in gebruik, en werd daarna omgebouwd tot woonhuis. Van een Joodse gemeenschap in Bredevoort was toen al geen sprake meer.⁴

In Bredevoort woonden tijdens de oorlog relatief veel NSB'ers. Veel Bredevoorters werden tewerkgesteld, slechts een enkeling wist onder te duiken. In de loop van de oorlog namen de **razzia's** toe.⁵

Na de oorlog hadden Aalten, Dinxperlo en Bredevoort nauwelijks nog een Joodse gemeenschap. Van de 46 Aaltense Joden die de oorlog hadden overleefd, verhuisden of emigreerden de meesten. De Aaltense synagoge werd in 1983 verkocht aan de Stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge, omdat de kleine Joodse gemeente de instandhouding van het pand niet meer kon betalen. Tegenwoordig worden er geen diensten meer gehouden, tenzij er orthodoxe Joden vanuit andere plaatsentijdelijk in Aalten of omgeving verblijven.⁶ De synagoge in Dinxperlo werd afgestoten en in 1947 gesloopt.

Door de bezetter opgezette georganiseerde opsporing van een groep mensen.

Onteigening en rechtsherstel

Op 15 april 1942 maakte de Aaltense burgemeester een lijst van huizen waarin Joodse burgers woonden. Kort daarna nam de **Niederländische Grundstückverwaltung (NGV)** de eerste woningen in beheer. In Aalten nam de bezetter uiteindelijk 11 panden en 1 tuin in beheer; al deze Joodse eigendommen werden verkocht. Ook 3 landbouwgronden van Joodse eigenaren werden op basis van de Verordening 102/1941 gedwongen geregistreerd en daarna verkocht (zie Bijlagen, tabel 2).

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

De meeste panden werden verkocht via notaris Hesselink uit Winterswijk, voor een gemiddelde verkoopprijs van 4.650 gulden. Hesselink was ook de notaris die in de meeste gevallen betrokken was bij de transacties van Joodse panden in Dinxperlo en Bredevoort. In Dinxperlo lag de gemiddelde verkoopprijs iets hoger dan in Aalten, namelijk rond 5.300 gulden. Het enige pand in Bredevoort werd verkocht voor 550 gulden.

Op 1 perceel na hebben we voor alle panden en landbouwgronden kunnen vaststellen dat er minnelijk rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Dat gebeurde vooral in 1947, met een uitzondering in 1948 (zie Bijlagen, tabel 2).

Het blijft onduidelijk wat er precies is gebeurd met Dijkstraat 39, dat eigendom was van veehandelaar Joseph Weijel. Dit perceel, dat bestond uit een huis met erf, werd in al in april 1940 gedeeltelijk verkocht, voor alle anti-Joodse maatregelen. Dit was dus geen oorlogskoop na onteigening van Joods vastgoed en hiervoor was rechtsherstel ook niet aan de orde. De koop van de rest van het perceel door J.W. Heezen die in de Verkaufsbücher staat zou wel een oorlogskoop zijn geweest, maar is uiteindelijk niet tot stand gekomen, zodat ook hier geen rechtsherstel hoefde plaats te vinden.

Joseph Weijel en zijn vrouw Sophia overleefden de oorlog. Halverwege de jaren vijftig verkochten zij ook de rest van het perceel. Voor het weiland van Joseph vond in 1947 minnelijk rechtsherstel plaats.

In Dinxperlo onteigende en verkocht de bezetter meer panden dan in Aalten: 20 percelen met vastgoed werden onteigend, en daarnaast een erf en een tennisbaan. Alle percelen behalve de tennisbaan werden verkocht. Daarnaast werden er 3 percelen landbouwgrond van Joodse eigenaren gedwongen geregistreerd en verkocht.

In Dinxperlo vallen de neven Maurits en Maurits Philip Prins en hun familie op. We noemden al dat de familie Prins met haar tapijtfabriek een prominente Joodse familie was in Dinxperlo. De meeste onteigende panden en andere percelen waren hun bezit: 16 stuks.

Voorouder Maurits Prins richtte in 1875 een vestiging van een tapijtfabriek op in Dinxperlo. De hoofdvestiging van deze fabriek stond in Deventer. Zijn zonen Benjamin en Philip werkten ook in de fabriek. De familie Prins heeft veel betekend voor de Joodse gemeenschap en andere inwoners van Dinxperlo. Zo namen ze samen met Philip Schwarz het initiatief om een synagoge op te richten in het dorp. Daarnaast regelden ze een collectieve ziekenverzekering en een steunfonds voor werkloze arbeiders. Samen met andere Dinxperloërs ijverde de familie Prins in 1910 voor de aanleg van een telefoonverbinding en een verbinding met het elektriciteitsnet. Verder streden ze voor de komst van de spoorlijn naar Dinxperlo. De kleinzoon van Maurits Prins, die ook Maurits heette, was wethouder en locoburgemeester geweest.⁷

Ook in Dinxperlo speelde notaris Hesselink meestal een hoofdrol bij de verkoop van Joodse panden en gronden. Hesselink schreef in een ingestuurde brief naar *De Graafschapper* in 1946 dat onterecht werd gesteld dat hij adviezen had gegeven om Joodse woningen te kopen.⁸ Daarmee ontkende hij niet dat hij betrokken was geweest bij de verkoop van woningen van Joodse eigenaren. Net zoals in Aalten gebeurde de afwikkeling van het minnelijk rechtsherstel vooral in 1947, met een uitschieter naar 1952. In dat laatste geval ging het om de panden van Grietje Fuldauer-Rubens. Zij werd in april 1943 vermoord in concentratiekamp Sobibor.⁹

Voor alle Dinxperlose percelen die de bezetter had verkocht, vond rechtsherstel plaats. Alleen bij de fabriekspanden van de familie Prins is er sprake van 'notitie van rechtsherstel'. Opvallend, want die formulering komen we in deze serie onderzoeken niet vaak tegen. Met de dreiging van de Duitse bezetting en de naderende ontbinding of inbeslagname van Joodse bedrijven (op basis van Verordening 48/1941) koos familie Prins ervoor om de tapijtfabriek en bijbehorende percelen met woningen te verkopen aan N.V. Veneta uit Hilversum. Mondeling spraken de partijen af dat Prins het bedrijf na afloop van de oorlog zou terugkopen. Dit verklaart waarom er geen 'minnelijk' rechtsherstel in het kadaster staat, maar een 'notitie' van rechtsherstel: er was een andere regeling voorgesteld.

Eigenaren Maurits Philip Prins en zijn neef Philip overleefden de oorlog niet, net als een groot deel van de familie. Vanaf 1951 kocht gemeente Dinxperlo verschillende percelen die op naam stonden van N.V. Veneta, en sloopte deze panden. Andere percelen bleven in handen van N.V. Veneta, aangezien de familie Prins haar tapijtfabriek niet kon voortzetten.¹⁰

In Bredevoort onteigende en verkocht de bezetter maar 1 pand: Vismarkt 9. Dat was de voormalige huissynagoge, die inmiddels niet meer op die manier werd gebruikt en was omgebouwd tot woonhuis. Het pand was in bezit van Hermann Sander. In 1942 nam de bezetter het in beheer, en in 1943 kocht Hermanus Grijzen het pand.

Voor het pand vond in 1949 minnelijk rechtsherstel plaats en in datzelfde jaar werd het verkocht. Het NBI beheerde het pand namelijk na de bevrijding, omdat Sander niet was teruggekeerd uit de concentratiekampen. Hoogstwaarschijnlijk waren er geen nabestaanden of erfgenamen en besloot het NBI daarom na het rechtsherstel tot verkoop over te gaan. Dat gebeurde vaker wanneer men geen erfgenamen kon vinden.

Gemeentebestuur en bejegening

Toen de oorlog uitbrak, was Adriaan Johannes Willem Monnik burgemeester van Aalten. In 1944 dwong de bezetter hem om 500 Aaltense mannen op te roepen voor dwangarbeid in Zevenaar. Daar zouden ze meewerken aan het graven van militaire verdedigingswerken voor de bezetter. Dit was zwaar en gevaarlijk werk. De burgemeester weigerde 500 mannen op te roepen en dook onder met zijn ambtenaren. Een jaar eerder had in Aalten een grote staking plaatsgevonden onder fabrieks- en gemeentepersoneel, om te laten zien dat zij het niet eens waren met de bezetter.¹¹

Na de bevrijding kwam Monnik terug uit de onderduik en werd hij opnieuw burgemeester, tot aan zijn pensioen op 1 november 1945. Naar het handelen van burgemeesters werd na de oorlog een politiek onderzoek ingesteld. Op basis daarvan werden tegen Monnik geen maatregelen getroffen.¹²

Nadat Monnik met zijn ambtenaren onderdook, stelde de bezetter de Zeeuwse Izaak Antonie de Moor aan als NSB-burgemeester. Eerder was De Moor burgemeester geweest van Breskens, maar hij was na **Dolle Dinsdag** gevlucht naar Aalten.¹³ De Moor werkte wel mee aan de oproep van Aaltense mannen voor tewerkstelling (Arbeitseinsatz). Na de oorlog werd hem ten laste gelegd dat hij op 10 oktober 1944 aanwezig was geweest bij de razzia op Aaltense mannen voor de Arbeitseinsatz. In het proces-verbaal dat in 1945 na de arrestatie van De Moor werd opgesteld, staat over zijn beweegredenen om lid te worden van de NSB:

‘In het voorjaar van 1941 trad hij toe als lid der NSB omdat hij steeds meer tot de overtuiging kwam, dat alleen onze Leider in staat is om ons volk en vaderland in het nieuwe Europa een plaats te geven die het toekomst.’¹⁴

5 september 1944, de dag waarop Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen een paar dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen.

In juli 1939 was Johan Hendrik Willem Haverkamp benoemd tot burgemeester van Dinxperlo. Hij volgde Hendrik Johan Verbeek op, die in de jaren dertig zo veel hulp had geboden aan Joodse vluchtelingen die in Dinxperlo werden opgevangen. Haverkamp voerde zijn taken als burgemeester uit tot 1944, toen hij met een aantal ambtenaren onderdook. Dat jaar werd hij ook officieel ontslagen. Ook naar hem werd na de bevrijding een zuiveringsonderzoek gedaan, maar er werden hem geen zaken ten laste gelegd en geen maatregelen tegen hem genomen.¹⁵ Dit in tegenstelling tot zijn opvolger Christoffel Becude. Die was als NSB-burgemeester ook overtuigd lid geweest van de **Weerbaarheidsafdeling (WA)**, het Rechtsfront en de Nederlandse Volksdienst.¹⁶

De WA was de geüniformeerde ordedienst en knokploeg van de NSB.

Op 6 november 1942 stuurde de Aaltense burgemeester Monnik een bericht aan **Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg**, de roeforganisatie die Joodse inboedels naar nazi-Duitsland bracht. De burgemeester liet weten dat hij de woning van de familie Fuldauer aan de Eerste Broekdijk wilde verhuren aan een dakloze familie. Vanwege de toenemende woningnood in Nederland, en in de Achterhoek vanwege het onderbrengen van evacués, stelden burgemeesters deze vraag vaker. Een week later gaf Einsatzstab Rosenberg toestemming. De inboedels die Joodse burgers hadden achtergelaten, moesten dan wel worden opgeslagen. De inboedel van Fuldauer werd bewaard aan Lichtenvoordseweg 8 in Aalten. In april 1943 werden inboedels uit Joodse woningen opgeslagen in een schuur aan de Hogestraat.¹⁷ Dat de burgemeester zich mengde in de vraag over de huisvesting van burgers in deze periode, is niet uitzonderlijk. Ook was het gebruikelijk dat leegstaande woningen van Joodse burgers aan anderen werden toegewezen om het huisvestingsprobleem te verminderen.

Letterlijk: interventieteam van rijksleider Rosenberg, een roeforganisatie van de bezetter.

NSB'er De Moor werd bij de naoorlogse zuiveringen niets ten laste gelegd over de verhuur of verkoop van Joodse woningen. Wél werd hem verweten dat hij de Grüne Polizei – de Duitse ordepolitie – had ingeschakeld om de Joodse familie Baruch te arresteren.

De Moor verklaarde voor het tribunaal dat hij inderdaad nalatig was geweest. Hij erkende zijn fouten, maar zei dat hij graag zijn werk weer wilde oppakken en voor zijn gezin wilde zorgen. Zijn gevangenisstraf werd gelijkgesteld aan zijn voorarrest, namelijk de anderhalf jaar die hij had vastgezeten totdat zijn zaak voorkwam. Daarnaast mocht hij geen overheidsfuncties meer bekleden en verloor hij zijn actieve en passieve kiesrecht.¹⁸

Als waarnemend burgemeester van Dinxperlo hield NSB'er Becude zich vooral administratief bezig met zijn taak. Na de oorlog erkende Becude dat hij fout had gehandeld tijdens zijn burgemeesterschap, maar zijn advocaat claimde ook dat Becude anonieme verradersbrieven met namen en verblijfplaatsen van onderduikers altijd naast zich neer had gelegd.¹⁹ Verschillende processen-verbaal maken duidelijk dat Becude niet altijd handelde als een daadkrachtige burgemeester, en dat de commandant van de Landwacht Beumer meer dan eens over zijn hoofd heen handelde.²⁰ We hebben geen bewijs gevonden van Becudes betrokkenheid bij aankoop van Joodse panden. Dit werd hem ook niet ten laste gelegd.

Noten

- ¹ Nationaal Onderduikmuseum Aalten, 'Ook zij waren Aaltenaren... Een tocht langs Stolpersteine en het verdwenen Joodse leven in Aalten. Stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge'.
- ² Nationaal Onderduikmuseum Aalten, 'Ook zij waren Aaltenaren'.
- ³ Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, Pinkas. *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam/Antwerpen, 1999).
- ⁴ Nationaal Onderduikmuseum Aalten, 'Ook zij waren Aaltenaren'.
- ⁵ JCK, 'Bredevoort'.
- ⁶ Nationaal Onderduikmuseum Aalten, 'Ook zij waren Aaltenaren'.
- ⁷ ECAL, 0458, gemeente Dinxperlo, inv.nr. 85, familie Prins.
- ⁸ 'Tribunaal te Groenlo', Aaltensche Courant (14-2-1947).
- ⁹ Joods Monument, nr. 25578 Grietje Fuldauer-Rubens.
- ¹⁰ ECAL, 0458, gemeente Dinxperlo, inv.nr. 85, familie Prins.
- ¹¹ MijnGelderland.nl, "Het verzet in Aalten."
- ¹² NA, ZA-dossier, Adriaan Johannes Willem Monnik.
- ¹³ NA, ZA-dossier, Adriaan Johannes Willem Monnik.
- ¹⁴ NA, PRA-dossier, Izaak Antonie de Moor.
- ¹⁵ NA, ZA-dossier, Johan Hendrik Wilhelm Haverkamp.
- ¹⁶ NA, CABR, Christoffel Becude.
- ¹⁷ P. Lurvink, *De joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis 1960-1945* (Zutphen 1991).
- ¹⁸ *De Graafschapper* (11-3-1947).
- ¹⁹ *De Graafschapper* (26-4-1947).
- ²⁰ NA, CABR, Christoffel Becude.

6. Berkelland

Ook voor de Joden in **Borculo**, Eibergen en Neede waren de eerste oorlogsjaren moeilijk. Op 10 november stuurde de Joodse Raad nog een brief naar de Joodse gemeente in Borculo, waarin stond dat ze zich geen zorgen hoefde te maken. Vooralsnog zouden er geen maatregelen tegen Joden worden genomen, aldus de Raad. Maar een maand eerder waren al 5 Joodse burgers opgepakt in Borculo, waarvan er 3 een dag later weer werden vrijgelaten. De andere twee, Hartog Noot en Izak Spanjer, werden gedeporteerd naar concentratiekamp Mauthausen, waar Izak op 14 oktober 1941 werd vermoord en Hartog 2 dagen later.¹

Borculo had voor de oorlog een bloeiende Joodse gemeenschap van ongeveer 140 mensen. Daar was na de oorlog weinig van over. Van 17 op 18 november 1942 werden 29 Borculose Joden gedeporteerd, en vier maanden later werden ook de oudere Joodse burgers gedeporteerd. Tientallen mensen doken onder om deportatie te voorkomen. Na de bevrijding keerden slechts 40 van hen terug.²

De bekendste Joodse familie in Borculo was de familie Elzas. Broers Nathan en Mozes Elzas waren directeurs van de perkamentfabriek N. Elzas & Zonen. Tegenwoordig bestaat dat bedrijf niet meer, maar de straat met de naam 'Perkamentlaantje' herinnert nog aan de fabriek die daar eens stond. Het perkament dat Elzas maakte, ging de hele wereld over.³ Mozes Elzas was ook voorzitter van de Joodse gemeente in Borculo en lid van de Joodse Raad in Den Haag. Hij wist met zijn gezin de oorlog te overleven en werd uiteindelijk bevrijd in Kamp Westerbork. Ook Nathan Elzas en zijn vrouw overleefden de oorlog, maar hun dochter en haar gezin kwamen om in de concentratiekampen.⁴

Het was ook Mozes Elzas die op 30 augustus 1945 namens de Joodse gemeente het gemeentebestuur bedankte voor haar steun. Dat gebeurde tijdens een herdenking op de Joodse begraafplaats in Borculo, waarbij een delegatie van het gemeentebestuur aanwezig was. Burgemeester Drost hield een toespraak waarin hij benadrukte dat hij en het bestuur de kleine overgebleven Joodse gemeente zo goed mogelijk wilden helpen.⁵

Eibergen had een aanzienlijk kleinere Joodse gemeente. Rond 1940 telde ze ongeveer 30 leden, onder leiding van voorzanger Bettus van Gelder. Met de toenemende dreiging verstopten zich in het Assinkbos ten noorden van het dorp ruim 30 Joodse burgers, onder wie een aantal mensen uit Eibergen. In 1943 kamde de **Sicherheidsdienst (SD)** het bos uit en vond 22 van hen. Een groot deel van de verraadde Joden werd datzelfde jaar nog vermoord in Sobibor.⁶ Eibergenaar Evert Heijink werd na de oorlog veroordeeld voor dit verraad.

Voorzanger Bettus van Gelder woonde eind 1942 nog als een van de weinige Joden in Eibergen. De families om hem heen waren gearresteerd of ondergedoken. Op 14 oktober 1942 schreef burgemeester Delen aan de Duitse inlichtingendienst SD dat Van Gelder via de Joodse Raad een

Gemeente Berkelland ontstond in 2005 met het samengaan van de gemeenten Borculo, Eibergen, Neede en Ruurlo.

De inlichtingendienst van Nazi-Duitsland

verhuisvergunning had bemachtigd; hij woonde nu in het schoollokaal van de synagoge. Lang woonde Van Gelder hier niet. Kort na zijn verhuizing werd hij opgepakt en vermoord in Sobibor.

Na de oorlog keerden 16 Joodse burgers terug naar Eibergen.⁷ De synagoge verkeerde in slechte staat en werd in 1961 gesloopt. Sinds 1990 staat er in Eibergen een monument ter nagedachtenis aan de omgekomen Joodse inwoners van het dorp.

Neede kende sinds de 18^e eeuw een kleine Joodse gemeente, maar die was aan het begin van de 19^e eeuw al zo klein dat ze in 1813 bij Eibergen werd gevoegd. Er woonden een paar Joodse gezinnen in het dorp, maar die waren vooral op Eibergen gericht. Voor de omgekomen Needse Joden werden in 2021 **Stolpersteine** geplaatst.⁸

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden.

Onteigening en rechtsherstel

In Borculo werden tijdens de oorlog 38 percelen onteigend, waarvan er 19 zijn verkocht. De meeste percelen werden verkocht in 1943 en 1944. Volgens Verordening 102/1941 moesten Joden in mei 1941 hun landbouwgronden laten registreren en werden zij gedwongen tot verkoop van deze gronden. In Borculo ging het om 6 landbouwgronden, waarvan er 3 werden verkocht.

R. Meyer wilde niet wachten totdat hij werd gedwongen tot de verkoop van zijn grond, en bood een perceel op de hoek van de Ruurloseweg en de Burgemeester Bloemersstraat aan gemeente Borculo te koop aan. Hij wilde dat de transactie buiten de verordening om zou lopen en vroeg 10.000 gulden voor de grond ter grootte van 1 hectare, 82 aren en 70 centiaren. Gemeente Borculo ging akkoord.⁹

Naast de gedwongen registratie en verkoop van landbouwgronden onteigende de bezetter in de loop van dat jaar ook panden van Joodse burgers (onder Verordening 154/1941). Deze panden nam de bezetter in beheer, en daarna werden ze te koop aangeboden. In Borculo waren vooral de notarissen Verweij uit Borculo en Hesselink uit Winterswijk betrokken bij de verkoop van deze panden. De gemiddelde verkoopprijs lag op ruim 5.300 gulden.

Een van de onteigende woningen was eigendom van veehandelaar Mozes Gerzon Godschalk. Hij werd samen met Lion Berg, Izak Spanjer en Hartog Noot opgepakt in oktober 1941 – we vertelden erover aan het begin van dit hoofdstuk. Godschalk mocht de volgende dag naar huis, maar werd later alsnog gedeporteerd. In 1944 is hij vermoord in Auschwitz.¹⁰ Zijn woning Hofstraat A 89 werd onteigend in 1942, en in 1944 verkocht aan Berend Aalderink. In 1947 vond er minnelijk rechtsherstel plaats.

Voor alle woningen en gronden die in Borculo werden onteigend en verkocht, vond minnelijk rechtsherstel plaats. 11 panden en gronden van de broers Izak Salomon en Abraham Heijmans werden onteigend, waarvan er 6 werden verkocht. Voor deze panden en gronden vond in 1947 en 1949 minnelijk rechtsherstel plaats. Ook hun moeder Heintjen Heijmans-Elzas had 2 panden in haar bezit, die werden onteigend. Deze panden werden niet verkocht. Izak

Salomon en Abraham en hun moeder overleefden de oorlog door onder te duiken, en na de oorlog zetten de broers hun succesvolle veehandel voort.¹¹

In Eibergen werden 7 panden onteigend, waarvan er 3 zijn verkocht. Daarnaast werden 6 omliggende gronden (erven, tuinen) onteigend, waarvan er 2 zijn verkocht. Ook werden er 7 landbouwgronden verplicht geregistreerd. Van deze landbouwgronden werden er 5 verkocht. Bij de verkoop van de percelen waren vooral de notarissen Hesselink uit Winterswijk en Van Gorkom uit Doetinchem betrokken. De onteigende percelen van Joodse eigenaren hadden in Eibergen een gemiddelde verkoopprijs van 2.650 gulden.

De meeste onteigende percelen, namelijk 5, waren in bezit van de familie Zion, van het Centraal Warenhuis. 1 onteigend perceel werd verkocht: het winkelpand aan de J.W. Hagemanstraat (huisnummer onbekend), dat in 1943 werd verkocht aan Albert van Ark. In 1954 vond er rechtsherstel plaats voor dit pand. Het bedrijf was tot 1972 in handen van de familie Zion, waarna het overging op een nieuwe eigenaar.¹²

Voor alle panden en gronden die wij onderzochten, vond rechtsherstel plaats. Alleen voor de 5 percelen van Sophia Evaline Menco-van Gelder en haar familie hebben wij geen rechtsherstel kunnen vaststellen. Hun 5 weilanden en gaarden werden in 1941 verkocht aan Jan Berenpas in 1940 en Evert Marinus Meilink. Dat er hier geen rechtsherstel heeft plaatsgevonden, heeft er hoogstwaarschijnlijk mee te maken dat de gronden zijn verkocht voordat de verordening voor verplichte registratie en verkoop van Joodse landbouwgronden van kracht was.

In gemeente Neede onteigende de bezetter 4 panden, waarvan er 2 werden verkocht (in 1944 en 1945). Dit gaat om Borculoseweg A 242 van Philip de Vries en om Nieuwstraat B 348/Marktstraat B 345a van Salomon de Vries. Bij de verkoop van de panden was notaris Hesselink uit Winterswijk betrokken.

Naast de panden werden ook 15 landbouwgronden onteigend, die allemaal werden verkocht. Voor de 2 panden vond in 1947 en 1949 minnelijk rechtsherstel plaats. Philip de Vries had niet alleen een pand in zijn bezit, maar ook 6 landbouwgronden. Voor 2 van deze gronden staat geen rechtsherstel vermeld. Vermoedelijk komt dit doordat Philip de percelen in 1939 en 1940 verkocht, dus al ruim voordat Verordening 102/1941 van kracht werd – net als in Eibergen het geval was bij Sophia Menco-van Gelder.

Voor de 4 andere landbouwgronden van Philip de Vries vonden we geen vermelding van minnelijk rechtsherstel in het kadaster. De gronden werden in 1943 deels verkocht, maar in 1946 kwamen ze weer in het bezit van De Vries. Waarschijnlijk hebben de partijen een regeling getroffen, die niet is opgenomen in het kadaster.

We hebben ook onderzoek gedaan of de toenmalige gemeenten Borculo, Eibergen en Neede na de oorlog heffingen of boetes voor gemeentebelastingen hebben opgelegd aan Joodse eigenaren of hun erfgenamen. Op basis van ons onderzoek hebben we geen redenen om aan te nemen dat dat zo is.

In gemeente Borculo vonden we juist bewijs dat de gemeente Joodse inwoners tegemoet kwam op het gebied van gemeentebelastingen of erfpacht. Zo kreeg de gemeente op 11 december 1945 een brief van Nathan Elzas, met de vraag of hij over 1944 ontheffing kon krijgen voor het betalen van erfpacht. Dit verzoek werd ingewilligd.¹³

Borculo is de enige gemeente in dit onderzoek waarin we erfpacht-regelingen vonden voor percelen. Het gaat hier om 6 panden. 4 daarvan zijn in beheer genomen, maar niet verkocht. Voor de andere 2 percelen (Burgemeester Bloemersstraat Ca 1 en Burgemeester Bloemersstraat C 60) vond minnelijk rechtsherstel plaats. Er zijn geen aanwijzingen dat gemeente Borculo voor de erfpacht naheffingen heeft opgeëist.

Gemeentebestuur en bejegening

Vanaf 1941 was Johannes Paulus Drost burgemeester van gemeente Borculo. In het zuiveringsonderzoek dat na de oorlog naar hem is gedaan, komt niets strafbaars naar voren. Er zijn ook geen maatregelen tegen hem genomen. In 1943 werd Drost opgevolgd door NSB-burgemeester W.C. Olthoff. Drost keerde na de bevrijding terug als burgemeester, wat hij tot 1958 bleef.¹⁴

Olthoff was sinds 1941 lid van de NSB. Hij was maar kort burgemeester van Borculo, omdat hij op 24 oktober 1944 samen met wethouder Wijers om het leven kwam toen de auto waarin zij zaten werd beschoten. Olthoff had zich volgens het naoorlogse tribunaal schuldig gemaakt aan 'blijken van ontrouw'.¹⁵ Met terugwerkende kracht werd hij ontslagen als burgemeester, en werd zijn pensioenrecht hem ontnomen. Dit had vooral gevolgen voor zijn vrouw, die in beroep ging tegen de uitspraak – zonder succes.

We hebben onderzoek gedaan naar Olthoff's handelen tijdens de oorlog, maar hieruit kwam niets naar voren over de behandeling van Joodse burgers in Borculo of de aankoop van Joodse panden of gronden. We hebben geen blijken kunnen vinden van de manier waarop Olthoff de Joodse burgers van Borculo bejegende, of aanwijzingen dat hij zich bezighield met de aankoop van Joodse panden. Dit kwam in elk geval niet naar voren in zijn postume veroordeling.

Na zijn dood werd Olthoff opgevolgd door een andere NSB-burgemeester: Frederik Daniël Gijsbert Klinkenberg. Klinkenberg was op Dinsdag vanuit Putten – waar hij NSB-burgemeester was – gevlucht naar Borculo. De grote razzia waarbij ruim 500 Puttense mannen werden gearresteerd en naar concentratiekampen werden gestuurd, maakte Klinkenberg dus niet meer mee. Hij was lid van de NSB en de Germaanse SS. Die laatste organisatie verleende hem oneervol ontslag.

Toen Klinkenberg zich voor het Bijzonder Gerechtshof moest verantwoorden, werd hem voornamelijk zijn handelen als burgemeester van Putten ten laste gelegd. Hij werd veroordeeld voor het verzoeken van huiszoekingen en het uitvaardigen van opsporingsverzoeken tegen Joden. In drie zaken vond men ook bewijs dat Joodse burgers uit Putten door zijn handelen werden opgepakt en vermoord in Sobibor.

Getuigenissen over zijn tijd als burgemeester van Borculo laten juist een andere kant van hem zien. Zo stelt een Borculose burger in zijn proces verbaal dat hij ‘voor Borculo hij in zijn soort met recht een goede burgemeester [was]’. Klinkenberg voerde geen razzia’s uit in Borculo en verschillende getuigen zeiden dat wanneer verzetsmensen of Joden werden gearresteerd, Klinkenberg ervoor zorgde dat ze zo snel mogelijk weer vrijkwamen. Volgens een getuige zou Klinkenberg hebben gezegd: ‘ik heb mij ten doel [heb] gesteld de gemeente Borculo zoo goed mogelijk door de rotzooi heen te helpen’.¹⁶ Met de ‘rotzooi’ doelde hij op de oorlog.

In 1949 werd Klinkenberg veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf, die hij in een werkinrichting moest uitzitten. Zijn gevangenisstraf werd uiteindelijk omgezet naar twintig jaar, waarna hij vrijkwam. Zijn beide kiesrechten werden hem ontnomen.

Adrianus Godefridus Delen was sinds 1936 burgemeester van gemeente Eibergen. Delen was lid van de Nederlandse Volksdienst (NVD) en van Winterhulp, nationaalsocialistische organisaties die zich bezighielden met maatschappelijk hulpverlening. De Duitse bezetter verwachtte dat Nederlandse burgemeesters lid werden van deze organisaties. In 1944 dook Delen onder, omdat hij weigerde 300 mannen uit zijn gemeente aan te wijzen om loopgraven te graven voor de bezetter.

Ook naar Delen werd na de bevrijding een zuiveringsonderzoek ingesteld. Hieruit komt een gemengd beeld naar voren. Zo werd hem kwalijk genomen dat hij nalatig was geweest in zijn handelen, waardoor de deportatie van de Joodse familie Herschel niet werd voorkomen. Aan de andere kant weigerde hij om 7 Joden aan te wijzen die niet-ontplofte bommen moesten uitgraven, en waarschuwde hij meerdere Joodse inwoners bij dreigende arrestatie. Tegen Delen werden geen maatregelen getroffen en in 1946 werd hij burgemeester van buurdorp Gendringen.¹⁷

Tijdens de oorlog was Sijo Kornelius Haitsma Mulier burgemeester van Neede. Hij was dat al sinds 1923. In 1944 dook Haitsma Mulier onder, en werd NSB’er Jan Smit waarnemend burgemeester van de gemeente. Smit was actief bij meerdere organisaties met nazisymphathieën, waaronder de NSB, de Nederlandse Volksdienst en het Economisch Front. Na de oorlog werd een zuiveringsonderzoek naar hem ingesteld, waarna hij drie jaar gevangenisstraf kreeg met aftrek van voorarrest.¹⁸

Haitsma Mulier keerde na de oorlog terug als burgemeester van Neede. Op 19 november 1945, tijdens de eerste bijeenkomst van de gemeenteraad na de bevrijding, sprak de burgemeester de volgende woorden:

‘Ik wil u geen opsomming geven van het leed dat er in de afgelopen jaren over ons land en ook over onze gemeente en gemeentenaren is gebracht. Dit alles behoort nu gelukkig tot het verleden. Ik hoop dat gij allen in de achter ons liggende jaren tot het besef zijt gekomen, dat wij elkander noodig hebben, ongeacht ieders godsdienstige of politieke overtuiging.’¹⁹

Kortom, de oorlog lag in het verleden en het was tijd om naar de toekomst te kijken. In de gemeenteraad volgde een vergadering waarin het belang van de wederopbouw aan bod kwam. Naar de slachtoffers van bezetting, oorlog en Jodenvervolging keek de burgemeester in zijn toespraak niet om.

Ook in de voorloper-gemeenten van Berkelland waren de Joodse burgers al door de bezetter afgevoerd, voordat NSB-burgemeesters aan de macht kwam. Deze aanhangers van de nazi-ideologie en hun door de koningin benoemde voorgangers hebben beiden geen noemenswaardige invloed gehad op het lot van Joodse burgers. De bestuurlijke archieven laten vrijwel geen bemoeienis met de Joodse gemeenschap zien, ook niet na de bevrijding.

Voor de toenmalige kleine gemeente Ruurlo hebben we afgezien van een systematische bestudering van de handgeschreven notulen van B en W uit de jaren veertig en die van de gemeenteraad vanaf de bevrijding. De ervaring uit het onderzoek voor andere kleine plattelandsgemeenten met maar enkele Joodse inwoners leert dat de deportaties vooral een zaak van de bezetter en de Rijkspolitie was. Het zwijgen van de notulen, ook na de bevrijding, over eventuele weinige Joodse terugkeerders is op zich veelzeggend, maar vormt geen basis voor uitspraken over “bejegening”.

Noten

- ¹ S. Laansma, *De Joodse gemeente te Borculo. Omvattende Borculo, Eibergen, Groenlo, Lochem, Neede en Ruurlo* (Zutphen 1978). Joods Monument, nr. 33355, Joods Monument, nr. 150739.
- ² JCK, 'Borculo'.
- ³ De Graafschapper (16-10-1948).
- ⁴ Synagoge Borculo, 'Elzas'.
- ⁵ Zutphensch dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom (7-5-1948).
- ⁶ H. Bennink, *Bezetting en verzet. De gemeente Lichtenvoorde en de omliggende gemeenten in de Tweede Wereldoorlog* (Aalten 2005).
- ⁷ ECAL, 0458, Collectie Kooger betreffende de geschiedenis van joodse gemeenten, inv.nr. 100,101, Eibergen.
- ⁸ Laansma, *De Joodse gemeente te Borculo* (Zutphen 1978).
- ⁹ ECAL, 0340, Gemeentebestuur Borculo, 1811-1945, inv.nr. 302, Notulen Raad, 1933-1946.
- ¹⁰ Laansma, *De Joodse gemeente te Borculo* (Zutphen 1978).
- ¹¹ Synagoge Borculo, 'Heijmans'.
- ¹² Tubantia (15-12-1972).
- ¹³ ECAL, 0340 Gemeentebestuur Borculo, 1811-1945, inv.nr. 272, Notulen B & W 1936-1945 (7-11-1945).
- ¹⁴ NA CABR, Johannes Paulus Drost.
- ¹⁵ Twentsch Nieuwsblad (30-10-1944); ECAL, 1267, gemeentebestuur Borculo inv.nr. 2135, Persoonsdossier W.C. Olthoff.
- ¹⁶ NA CABR, Frederik Daniël Gijsbert Klinkenberg.
- ¹⁷ NA ZA-dossier, Adrianus Godefridus Delen; De Graafschapper (25-11-1946).
- ¹⁸ Aaltensche Courant (3-6-1947).
- ¹⁹ GAN, 2.07.51, inv.nr. 4653, Gemeenteraad Neede 1945-1949.

7. Bronckhorst

De voormalige gemeenten van **Bronckhorst** hebben geen rustige oorlogsgeschiedenis. Door de landelijke omgeving was hier een behoorlijk aantal onderduikers ondergebracht, en het verzet was er actief. Zijn verzet kostte burgemeester Rijpstra van Zelhem in 1944 het leven, toen hij in concentratiekamp Mauthausen werd vermoord.

Tijdens de oorlog vielen er in het gebied verschillende geallieerde vliegtuigbommen. Die richtten verwoestingen aan, waardoor meerdere families hun huizen kwijtraakten. Ook stortten er meerdere vliegtuigen neer. Op 13 maart 1945 kwamen 13 mensen om het leven bij een bombardement dat Zelhem raakte. Op 24 maart werd Zelhem opnieuw getroffen door een bombardement.¹

De Joodse gemeenschappen van gemeenten Hengelo, Hummelo en Keppel, Steenderen, Vorden en Zelhem waren van oudsher klein. Rond 1750 woonden in Hengelo 2 Joodse gezinnen. In de jaren die volgden, kwamen daar meerdere gezinnen bij, waardoor er in 1813 een zelfstandige Joodse gemeente werd opgezet. Nadat die een aantal jaar een oude schuur had gebruikt als synagoge, werd in 1882 een nieuwe synagoge geopend aan de Korte Hofstraat. Ook Vorden had een kleine Joodse gemeente, maar die was eind 19^e eeuw al zo klein geworden dat ze zich aansloot bij Lochem. Zelhem had eveneens een kleine Joodse gemeenschap; in 1940 ging het om ongeveer 40 mensen.²

Na de oorlog was er weinig van deze kleine gemeenschappen over. In Zelhem kwamen volgens de officiële cijfers 10 Joodse inwoners om het leven, maar daarbij zijn waarschijnlijk ook mensen geteld die in Zelhem waren geboren, maar er bij hun deportatie niet meer woonden. In Hengelo was de Joodse gemeenschap zodanig geslonken dat de synagoge, die in verval was geraakt, in 1952 werd verkocht aan gemeente Hengelo. In 1961 werd het pand gesloopt. De Joodse gemeente voegde zich bij die van Zutphen.³

Onteigeningen en rechtsherstel

De 8 landbouwgronden van de Joodse Sophie Hélène Gorter-Hertz uit Vorden staan wel in de Verkaufsbücher, maar tijdens dit onderzoek ontdekten we dat deze gronden niet zijn onteigend en verkocht. Sophie was met een niet-Joodse man getrouwd geweest (haar echtgenoot was inmiddels overleden). Haar twee zoons kregen in 1942 de gronden op hun naam, en dit bleef zo.

In Hengelo werden er 9 panden in beheer genomen, waarvan er 8 werden verkocht. De gemiddelde verkoopprijs van deze panden was ruim 3.800 gulden. Notaris Van Gorkom uit Doetinchem was betrokken bij deze transacties.

Daarnaast werden er ook 2 landbouwgronden verplicht geregistreerd, die beiden werden verkocht. Deze gronden waren in bezit van Julius Löwenhardt.

Gemeente Bronckhorst ontstond in 2005 met het samengaan van de vijf gemeenten Hengelo, Hummelo en Keppel, Steenderen, Vorden en Zelhem.

Hij bezat ook een pand aan de Kastanjelaan 9. Dat pand werd onteigend door de bezetter en in 1944 verkocht aan Lammert Klein Selle. Die verhuurde het aan politieagent E. Sminia, die banden had met Jacob Eduard Feenstra. Feenstra was tijdens de oorlog hoofd van de marechaussee voor het gewest Arnhem. Hij werd na de oorlog ter dood veroordeeld en is in augustus 1946 in Arnhem geëxecuteerd voor zijn oorlogsmisdaden. Politieagent Sminia werd in 1948 veroordeeld tot 2 jaar gevangenisstraf, die hij op dat moment al in voorarrest had uitgezeten. Ook werden beide kiesrechten hem onttrokken en mocht hij niet meer bij de overheid werken.⁴

Voor bijna alle percelen in Hengelo lijkt rechtsherstel te hebben plaatsgevonden, behalve voor dat van Philip Philips en Klaasje Fortuin-Engers. Het perceel van Philip Philips werd onteigend en verkocht, maar kwam in 1950 in bezit van zijn nabestaanden. Hoewel hier geen minnelijk rechtsherstel lijkt te hebben plaatsgevonden, hebben de partijen waarschijnlijk onderling een regeling getroffen die niet in het kadaster staat.

Voor het perceel dat toebehoorde aan Klaasje Fortuin-Engers lijkt geen enkele vorm van rechtsherstel te hebben plaatsgevonden. In 1944 kocht Gerhard van Kampen, een bakker uit Doetinchem, haar pand aan de Kerkstraat 5. Opvallend is dat op Van Kampens kadastrale legger ook staat dat Kerkstraat 5 in 1942 in beheer was genomen. We weten niet waarom dit er staat. Van Kampen kocht meerdere Joodse panden, en voor 2 van deze panden werd rechtsherstel aangevraagd. Voor Kerkstraat 5 is dit niet gebeurd.⁵ In 1947 verkocht Van Kampen het pand aan Gerrit Willem Lieverdink uit Zelhem.

Gemeente Hengelo kocht geen Joodse panden of gronden aan. In 1947 ging ze in gesprek met de Joodse gemeente over de aankoop van de voormalige synagoge. Er was nog altijd grote woningnood, en gemeente Hengelo wilde het pand gebruiken als noodwoning. Het Prijzenbureau in Zutphen stelde een maximale vraagprijs van 2.100 gulden vast. Gemeente Hengelo en de Joodse gemeente spraken een prijs van 2.000 gulden af, maar dat betekende niet dat de verkoop was geregeld. Het pand tijdens de oorlog beschadigd en stond al jaren leeg, waardoor het in verval was geraakt. Daarom had de Joodse gemeente een schadeclaim ingediend bij het Provinciaal Bureau voor Oorlogsschaderegeling in Arnhem.

Het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw nam de behandeling van de claim in 1949 over. Uiteindelijk spraken gemeente Hengelo en de Joodse gemeente af dat gemeente Hengelo 150 gulden zou betalen voor de geleden schade. Dit gebeurde om de overdracht van het pand te versnellen, want het was inmiddels 1952 en de gemeente had het pand nodig.⁶

In gemeente Hummelo en Keppel werden in het dorp Laag-Keppel 2 panden onteigend en verkocht. Ook werd er 1 landbouwperceel gedwongen geregistreerd en verkocht. We weten dat notaris Van Gorkom betrokken was bij de verkoop van 1 van de woningen.

Voor het pand van Salomon Jacobs vond in 1951 minnelijk rechtsherstel plaats. Voor de woning en landbouwgrond van Jacob Philips en zijn familie

kwam een andere regeling, namelijk 'bekrachtiging verkoop'. In 1942 had de bezetter de percelen verkocht aan Theodorus Bernardus Beekman en familie. Theodorus was landbouwer in het naburige Drempt. Bij 'bekrachtiging verkoop' hield Beekman de percelen, maar vond er wel rechtsherstel plaats. Het was dus geen minnelijk rechtsherstel, want dan zouden de percelen weer in bezit zijn gekomen van de Joodse eigenaar of diens erfgenamen.

Ook in gemeente Steenderen werden 2 panden onteigend en verkocht. Daarnaast werd 1 perceel landbouwgrond gedwongen geregistreerd en verkocht. Al deze percelen waren in bezit van de familie Aussen. Een groot deel van de familie overleefde de oorlog niet. Voor alle 3 de percelen vond in 1947 of 1949 minnelijk rechtsherstel plaats.

In Zelhem werd 1 woning onteigend en verkocht: Ruurloseweg 137. Bij de verkoop van deze woning was notaris Van Gorkom betrokken. De verkoopprijs van het pand was 3.600 gulden. Daarnaast werden er 9 landbouwgronden verplicht geregistreerd en verkocht. Alle landbouwgronden waren eigendom van veehandelaar Meijer Jacob. Meijer overleefde de oorlog niet; hij stierf in 1942 in Kamp Westerbork.

Voor het pand en de 9 landbouwgronden werd het minnelijk rechtsherstel pas in 1951 afgerond.

Gemeentebestuur en bejegening

In gemeente Hummelo en Keppel Jan Isaac Cordes vanaf 1920 burgemeester. Er is weinig bekend over hoe hij handelde als burgemeester in oorlogstijd, maar we weten wel dat hij tijdens de oorlog een tijdje met ziekteverlof is geweest. Na de bevrijding werd Cordes ontslagen, maar in 1946 werd hij volledig in ere hersteld. Hij nam toen het burgemeesterschap weer op zich.⁷

Hoewel we weinig weten over hoe het bestuur van Hummelo en Keppel handelde tijdens de oorlog, zijn er wel bronnen bewaard gebleven die meer inzicht geven in de omgang van de gemeente met haar Joodse inwoners. Op 15 april 1943 kreeg de gemeente een brief van de politiepresident in Arnhem. Die vroeg om de registratielijsten van alle Joodse burgers die in Hummelo en Keppel woonden, en wilde ook namen van voortvluchtige Joden. Bovendien vroeg de politiepresident om een lijst met leegstaande Joodse panden. Burgemeester Cordes reageerde dat er in Laag-Keppel 2 huizen leeg stonden na het vertrek van de Joodse landarbeiders die daar hadden gewoond. Cordes liet de inboedel inventariseren en schreef aan de politiepresident dat hij wilde dat de woning zou worden verhuurd, gezien de grote woningnood.⁸

De burgemeester stuurde meerdere brieven met inventarissen van de inboedels van Joodse panden. Daarnaast vroeg hij de politiepresident per brief of de bewoners van 2 door brandbommen verwoeste boerderijen gebruik mochten maken van de inboedel van Laag-Keppel B 30. Dat pand was verlaten door haar Joodse eigenaren en de woning was verzegeld. De burgemeester kreeg hier toestemming voor.⁹

Deze omgang met Joodse panden zien we vaker in onze onderzoeken. De woningnood was hoog en alle lege panden die konden worden ingezet om dit te verminderen, werden gebruikt.

François van Hoogstraten was burgemeester van gemeente Hengelo tussen 1937 en 1956. Deze periode werd onderbroken tussen 1944 en 1945, toen eerst J.W. Visser als NSB-burgemeester werd aangesteld en na zijn vertrek Alphons Bouwman. Na de bevrijding werd Van Hoogstraten weer burgemeester. Ook naar hem werd onderzoek gedaan, maar tegen hem werden geen maatregelen genomen.

Over Visser weten we weinig. Bouwman was NSB-burgemeester van de Brabantse gemeente Budel, voordat hij naar Hengelo kwam. Hij richtte zich vooral op het lot van kleine boeren in de omgeving en zei dan ook dat hij lid was geworden van de NSB om kleine boeren te beschermen. Een getuige benoemde tijdens Bouwmans naoorlogse proces dat de burgemeester ervan op de hoogte was geweest dat hij (de getuige) Joden in huis had, maar dat hij hun verblijfplaats nooit had verraden. Bouwman werd na de oorlog na een proces veroordeeld tot 12 jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest, en ontzegging van beide kiesrechten. Zijn veroordeling lijkt vooral te zijn gebaseerd op de periode dat hij NSB-burgemeester van Budel was.¹⁰

Tot 1941 was Fokko Smit burgemeester van gemeente Steenderen. Hij bekleedde die functie 30 jaar lang. Smit overleed in 1946; over hem werd toen geschreven dat hij zich tijdens de bezettingsjaren kenmerkte door de naastenliefde die hij toonde.¹¹

In 1943 werd Smit opgevolgd door NSB-burgemeester Derk Albertus Konijnenberg. Konijnenberg was niet alleen lid van de NSB, maar ook een begunstigd lid van de SS. Uit onderzoek dat naar hem werd gedaan na de oorlog, blijkt dat hij de voorschriften van de Duitse bezetter zeer nauwkeurig opvolgde. Tegelijkertijd had hij groot vertrouwen in het handelen van zijn ambtenaren, die sommige van zijn besluiten wisten te doen mislukken. Het is niet duidelijk om welke besluiten dit gaat. Kort na de bevrijding werd Konijnenberg gearresteerd en gevangengezet. In juli 1949 is hij vrijgelaten. Daarnaast werd zijn vermogen tot 4.000 gulden in beslag genomen door de staat, en werd hij uit beide kiesrechten ontzet. Na zijn vrijlating keerde Konijnenberg terug naar Steenderen. Daar verzocht hij om financiële ondersteuning.¹²

Johannes Rijpstra was burgemeester van gemeente Zelhem van 1921 tot zijn arrestatie in 1944. Rijpstra was actief in het verzet, wat uiteindelijk ook de reden van zijn arrestatie was. In 1944 begon de bezetter te vermoeden dat het verzet actief was binnen de muren van het gemeentehuis. Rijpstra werd eerst gevangengezet in Arnhem, daarna overgeplaatst naar Kamp Amersfoort en ten slotte naar concentratiekamp Neuengamme gedeporteerd. Een klein halfjaar na zijn arrestatie kwam hij om het leven in Hamburg-Hammersbrook, een buitenkamp van Neuengamme.¹³

Ondanks dat Rijpstra in het verzet zat, betekende dit niet de gemeente de voorschriften van de Duitse bezetter negeerde. Zo gaven gemeenteamttenaren

op 27 september 1940 door dat de Joodse burger Hans Posen was verhuisd van Zelhem naar het naburige Halle.¹⁴

In april 1942 nam Victorine Elise Snoek-Hartogh contact op met de gemeente, over de inlevering van haar radio. In juli 1942 schreef zij nogmaals. Rijpstra antwoordde op een brief die zij de dag eerder had gestuurd met de vraag of haar Joodse dochter stond ingeschreven bij een evangelisch-lutherse gemeente. Hij schreef dat dit het geval was, maar dat Joodse inwoners die voor 1 januari 1941 stonden ingeschreven bij een christelijk kerkgenootschap zich nog steeds moesten houden aan de verordeningen tegen Joden. Als Snoek-Hartogh zelf ook lid wilde worden van de evangelisch-lutherse kerk, dan moest ze dat aan de burgemeester melden. Dat deed ze, en ze vroeg of dit ook op haar persoonskaart kon worden vermeld.

In september 1942 nam Rijpstra contact op met de Commissaris van de Koningin in Gelderland, om te vragen of een Joodse ingezetene verplicht was haar Jodenster te dragen. Het antwoord luidde dat zij hiervan niet kon worden vrijgesteld. Snoek-Hartogh en haar dochter wisten de oorlog te overleven door onder te duiken.

Naast het contact over de handhaving van Duitse verordeningen, hadden gemeente Zelhem en bezettersorganisaties organisaties van de bezetter ook contact over de verhuur van Joodse panden. Woningbureau A. van Bommel in Wehl stuurde de burgemeester in mei 1943 een brief met de vraag of het voormalige Joodse pand aan Ruurloseweg A 173 verhuurd zou mogen worden. Van Bommel had al een gegadigde gevonden. Rijpstra vroeg zelf toestemming aan het Duitse bestuur van de provincie Gelderland om Smidstraat A 100 te vorderen, in naam van de burgemeester van Doetinchem. Die wilde daar een agentschap vestigen.

De woningen waaruit Joodse burgers waren vertrokken, stonden nog vol met inboedel. De politie stelde daarvan inventarislijsten op. Op 8 november 1943 stuurde burgemeester Rijpstra een brief aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, waarin hij vroeg wat te doen met de inboedel in deze woningen. De huizen werden opnieuw verhuurd, maar de inboedel stond nog binnen. In februari 1944 brachten gemeenten Zelhem en Hengelo de inboedels samen naar Doetinchem. Daar werden de spullen opgeslagen in een oude school aan Koestraat A 19. Meerdere mensen hadden spullen in bruikleen uit deze inboedels, maar zij ondertekenden een contract waarin precies stond wat zij hadden geleend.¹⁵

Voor de toenmalige kleine gemeente Vorden hebben we afgezien van een systematische bestudering van de handgeschreven notulen van B en W uit de jaren veertig en die van de gemeenteraad vanaf de bevrijding. De ervaring uit het onderzoek voor andere kleine plattelandsgemeenten met maar enkele Joodse inwoners leert dat de deportaties vooral een zaak van de bezetter en de Rijkspolitie was. Het zwijgen van de notulen, ook na de bevrijding, over eventuele weinige Joodse terugkeerders is op zich veelzeggend, maar vormt geen basis voor uitspraken over “bejegening”.

Noten

- ¹ Oud Zelhem, 'Oorlogsschade'.
- ² JCK, 'Hengelo Gelderland'; Oud Zelhem, 'Joodse gemeenschap'.
- ³ ECAL, 0458, Collectie Kooger, inv.nr. 100, 101.
- ⁴ De Graafschapper (21-5-1948).
- ⁵ NBI, inv.nr. 101132 en 101132, Kampen, G. van.
- ⁶ ECAL, 1490, Gemeentebestuur Hengelo, inv. nr. 875, Aankopen voormalige synagoge aan de Korte Hofstraat, 1947-1952.
- ⁷ Hummelo, 'Over burgemeester J.I. Cordes'.
- ⁸ ECAL, 1572, Gemeentebestuur Hummelo en Keppel, inv.nr. 418, Opgave in de gemeente woonachtige Joden en hun bezittingen.
- ⁹ ECAL, 1572, Gemeentebestuur Hummelo en Keppel, inv.nr. 418, Opgave in de gemeente woonachtige Joden en hun bezittingen.
- ¹⁰ NA ZA-dossier, François van Hoogstraten; NA, CABR, Alphons Bouwman; De Graafschap-bode (16-9-1946).
- ¹¹ Zutphens Dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom (9-11-1946).
- ¹² NA, CABR, Derk Albertus Konijnenberg; ECAL, 1278 Gemeentebestuur Steenderen, inv.nr. 135, Toezicht politieke delinquenten; persoonsdossiers NSB-burgemeester D.A. Konijnenberg.
- ¹³ NA ZA-dossier, Johannes Rijpstra.
- ¹⁴ ECAL, 0076, Gemeentebestuur Zelhem, 1940-1973, inv. nr. 737a, Stukken betreffende de uitvoering van maatregelen die op last van de Duitse bezetting tijdens de oorlog zijn genomen tegen Joodse inwoners, 1940-1944.
- ¹⁵ ECAL, 0076 Gemeentebestuur Zelhem, 1940 – 1973, inv.nr. 737a, Stukken betreffende de uitvoering van maatregelen die op last van de Duitse bezetting tijdens de oorlog zijn genomen tegen Joodse inwoners, 1940-1944.

8. Oost Gelre

Omdat **Groenlo** dicht bij de Duitse grens ligt, werd de gemeente op 10 mei 1940 – de dag van de Duitse inval – al vroeg ingenomen. De nabijheid van de Duitse grens zorgde dan ook voor spanningen. Groenlo en Lichtenvoorde kwamen niet ongeschonden door de oorlog. Zo werd de Sint Jorisschool in Lichtenvoorde in juli 1941 geraakt door een bom, en in 1945 raakte de Sint-Calixtusbasiliek in Groenlo beschadigd door geallieerde granaten.

In Groenlo, Lichtenvoorde en omgeving werden vanaf januari 1943 evacués uit Den Haag en Scheveningen opgevangen. Ook meerdere andere plaatsen in de omgeving, zoals Aalten, vingen mensen uit het westen van Nederland op. Een jaar later volgden vrouwen en kinderen uit het Duitse Ruhrgebied. Omdat het woningtekort steeds groter werd, was het niet makkelijk om voor iedereen onderdak te vinden.¹

Vanaf de 18^e eeuw had Groenlo een Joodse gemeente, die aanvankelijk bijeenkomsten hield in een gehuurde woning. In 1822 wijdde men een nieuwe synagoge in aan de Schoolstraat. Ook Lichtenvoordse Joden gingen naar deze synagoge, omdat de eigen Joodse gemeente te klein was om diensten te beleggen. Er waren 2 Joodse begraafplaatsen: 1 in Groenlo en 1 in Vragender, een gehucht bij Lichtenvoorde. De Joodse gemeenschap was behoorlijk welvarend en de meeste leden waren actief in de boekverkoop of de textiel- en veehandel.

Rond 1930 woonden er in Groenlo en Lichtenvoorde samen 105 Joodse burgers. Tijdens de oorlog lukte het ongeveer een kwart van hen om onder te duiken. De anderen werden gedeporteerd. Van augustus tot oktober 1942 was er een Joods werkkamp gevestigd in het dorp Lieveelde, dat deel uitmaakte van gemeente Lichtenvoorde. Het landelijke beleid waardoor in oktober 1942 Joodse burgers naar Kamp Westerbork werden gevoerd, zorgde ervoor dat het werkkamp in Lieveelde leeg kwam te staan.²

Maar een klein deel van de Joodse gemeenschap keerde terug naar Groenlo. In Lichtenvoorde keerde zelfs niemand terug. In 1950 werd de Joodse gemeente in Groenlo opgeheven en bij Borculo gevoegd.

Onteigeningen en rechtsherstel

In Groenlo heeft de bezetter tijdens de oorlog 10 panden onteigend. Daarvan werden er 7 verkocht. Ook werden 8 landbouwgronden verplicht geregistreerd, waarvan er 5 zijn verkocht. Alle percelen zijn verkocht in 1943 of 1944. De gemiddelde verkoopprijs was 4.500 gulden; notaris Hesselink uit Winterswijk was in 8 gevallen betrokken bij de verkoop.

4 van de percelen – weilanden – waren in bezit van Helene Heijmans-Blumenfeld, haar kinderen Henri en Carla en zwager Henri. Helene woonde

Gemeente Oost Gelre ontstond in 2005 toen gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde samen gingen. Sinds 2006 wordt de naam Oost Gelre gebruikt voor deze gemeente.

aan Stationsstraat 12 in Groenlo totdat haar echtgenoot, Joseph Meijer Heijmans, overleed in 1937. Daarna verhuisde ze naar Enschede om te gaan werken als huishoudster. Later deed ze datzelfde werk in Amsterdam en Rotterdam. We weten dat Helene op 16 juli 1942 aankwam in Kamp Westerbork en een paar dagen later, op 21 juli, op transport werd gesteld naar Auschwitz. Daar kwam ze twee maanden later om het leven. Kinderen Henri en Carla doken apart van elkaar onder. Henri werd waarschijnlijk vanaf zijn onderduikadres weggevoerd en is op 7 mei 1943 vermoord in Sobibor. Zijn zus Carla overleefde als enige van het gezin de oorlog.³

Voor de meeste Groenlose percelen vond minnelijk rechtsherstel plaats – op 4 percelen na. Uitzondering waren de landbouwgronden van Henrie Heijmans en Helene Heijmans-Blumenfeld en haar kinderen. De 4 gronden werden in 1941 onteigend volgens Verordening 102/1941 en in 1943 gekocht door Johannes Bernardus Röring. In 1947 verkocht die de percelen aan vertegenwoordiger Fouke Gnodde, die ze het jaar erop weer doorverkocht. Op geen van de kadastrale leggers van deze personen wordt melding gemaakt van (minnelijk) rechtsherstel. Mogelijk heeft een onderlinge regeling plaatsgevonden, maar die staat dan niet in het kadaster.

Ook in Lichtenvoorde werden meerdere percelen onteigend. Het ging hier om 3 weilanden die gedwongen werden geregistreerd en verkocht. De percelen werden verkocht in 1943. Voor de landbouwgrond van de familie Van Gelder-Van der Laan vond in 1947 minnelijk rechtsherstel plaats. Voor de andere 2 percelen heeft – voor zover wij kunnen nagaan – geen minnelijk rechtsherstel plaatsgevonden. Dit gaat om de landbouwgronden van Israël Mendels en familie, en Jacob en Julia Mendels. Bernardus Wilhelmus Bomers kocht deze 2 gronden. In 1946 komen de percelen weer op naam van de familie Mendels. Hoogstwaarschijnlijk hebben de partijen een onderlinge regeling getroffen, die niet is opgenomen in het kadaster.

Gemeentebestuur en bejegening

Tussen 1911 en 1945 was Theodoor Johan Kraakman burgemeester van gemeente Groenlo. Hij was tot op het laatst lid gebleven van de Nederlandse Volksdienst en de Winterhulp, zoals de meeste burgemeesters. Kraakman kreeg op eigen verzoek ontslag in augustus 1945, omdat hij met pensioen ging.

Ook naar Kraakman werd na de oorlog een onderzoek ingesteld. Over zijn handelen tijdens de oorlog is weinig bekend. Tegen hem werden geen maatregelen getroffen, maar het onderzoek stelde wel vast dat hij geen sterk beleid had gevoerd. Hij zou ook te vriendelijk contact hebben gehad met de kringleider van de NSB. In tegenstelling tot verschillende burgemeesters in de Achterhoek vaardige Kraakman wél een algemene oproep uit aan Groenlose mannen, om zich te melden voor het werk van de Duitse Wehrmacht.⁴ Dit ging vooral om zwaar en gevaarlijk werk: de mannen moesten sleuven graven voor de Duitse verdedigingslijnes. We hebben niets kunnen vinden over de manier waarop Kraakman of de gemeente Joodse burgers bejegenden en omgingen met Joods vastgoed.

Tot 1941 was Antonius Johannes van de Laar burgemeester van Lichtenvoorde. Op eigen verzoek werd hij per december 1941 uit zijn ambt ontheven. Hij overleed in 1949.

Van de Laar werd in 1942 opgevolgd door NSB'er Theo Lamers. Die maakte in zijn eerste toespraak als burgemeester duidelijk dat hij de beginselen van het nationaalsocialisme in de gemeente wilde doorvoeren. Hij stelde dat ontwikkelingen hierdoor in een stroomversnelling konden raken, waardoor het nationaalsocialisme in de gemeente echt van de grond zou komen.⁵ Uit verschillende tribunaalverslagen blijkt dat Lamers om zich heen ook mensen had verzameld die het nationaalsocialistische gedachtegoed aanhingen.⁶

Lamers was lid van de NSB, WA, Nationaal Front en bovendien begunstigd lid van de SS. Uit het onderzoek dat na de oorlog naar hem werd gedaan, kwam uit getuigenissen naar voren dat hij een conflictmijdende houding had en deed alsof hij het iedereen naar de zin wilde maken.

Ook zou Lamers zijn betrokken bij de arrestatie van meerdere Joodse burgers uit Eibergen, die na een op handen zijnde razzia waren ondergedoken in het Assinkbos. Elektricien Evert Heijink voerde taken uit voor de Joodse gebroeders Zion uit Eibergen en had daar ook meerdere keren overnacht. Via de Duitse bewindvoerder die op het bedrijf was geplaatst, ontdekte hij informatie over de Eibergse Joden, waarna hij in contact kwam met Lamers. Lamers nam weer contact op met de SD in Arnhem. Complete zekerheid over hoe het allemaal is gegaan, is er niet, maar op basis van verklaringen van Heijink en Lamers zou op 26 maart 1943 een razzia worden gehouden in Eibergen. Toen de SD in Eibergen arriveerde, waren de Joodse burgers gevlucht. Een dag later zou een groot deel van hen worden opgepakt in het Assinkbos. Lamers heeft altijd volgehouden dat hij niet het initiatief nam voor deze arrestaties. Hij is uiteindelijk ook niet voor het verraden van Joodse burgers veroordeeld. Hem werd wel ten laste gelegd dat hij 3 personen had laten oppakken (hoogstwaarschijnlijk had dit met verzetspraktijken te maken).⁷

Naast zijn burgemeesterschap van Lichtenvoorde, werd Lamers in 1944 waarnemend burgemeester van gemeente Wisch (Oude IJsselstreek). In mei 1944 werd burgemeester Boot, burgervader van Wisch, onder toezicht van Lamers gesteld. Boot was het openlijk niet eens met de maatregelen die de bezetter oplegde. Toen hij de opdracht kreeg om 500 mannen te leveren voor graafwerkzaamheden bij de IJssellinie, weigerde hij dat, omdat hij wist hoe gevaarlijk dit werk was. Hij koos ervoor om onder te duiken, waarna Lamers werd aangesteld als waarnemend burgemeester.⁸ Lamers werd in 1950 veroordeeld tot 5 jaar gevangenisstraf, met aftrek van de tijd die hij in voorarrest had doorgebracht.⁹

Noten

- ¹ H. Bennink, *Bezetting en verzet. De gemeente Lichtenvoorde en de omliggende gemeenten in de Tweede Wereldoorlog* (Aalten 2005).
- ² JCK, 'Groenlo'.
- ³ Stichting Stolperstenen Groenlo, 'Helene Heijmans-Blumenfeld'.
- ⁴ NA CABR, Theodoor Johan Anne Kraakman.
- ⁵ Het nationale dagblad voor het Nederlandse volk (17-2-1942).
- ⁶ De Graafschap-bode (12-7-1947).
- ⁷ Bennink, *Bezetting en verzet*.
- ⁸ Bennink, *Bezetting en verzet*.
- ⁹ Zutphens dagblad voor Achterhoek en Veluwezoom (6-3-1950).

9. Oude IJsselstreek

Omdat de twee voormalige gemeenten van **Oude IJsselstreek** aan de grens met Duitsland liggen, was de dreiging van de oorlog hier vroeg voelbaar. Vooral voor Joodse inwoners was die dreiging er al snel. Op 18 december 1940 bracht de bezetter bijvoorbeeld een lijst uit van plekken waar Joden niet langer welkom waren, zoals een twintigtal pensions in de omgeving en verschillende natuurgebieden.¹ In april 1943 kwam het bericht dat alle Joden Gelderland op 19 april dienden te verlaten. Mensen die op dat moment de kans hadden om onder te duiken, deden dat.

In de omgeving waren verschillende verzetsgroepen actief. De ontdekking van een verzetsgroep in een boerderij in de huidige gemeente Aalten eindigde tragisch. Op 25 februari 1945 ontdekten drie Duitse soldaten verschillende verzetsmensen, waarop de verzetsmensen de soldaten en hun chauffeur van het leven beroofden. Als reactie hierop werden op 2 maart 46 mannen geëxecuteerd bij Rademakershoek, in de buurt van Varsseveld. Het ging om mannen die vastzaten in gevangenis De Kruisberg in Doetinchem, en die vooral waren gearresteerd vanwege verzetsactiviteiten.²

Gemeenten Gendringen en Wisch hebben nooit grote Joodse gemeenschappen gehad. In Gendringen werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw voor het eerst melding gemaakt van Joodse inwoners. In 1811 werd een synagoge gebouwd voor de kleine Joodse gemeente aan de Kromme Elleboog. Dertig jaar later opende een Joodse begraafplaats aan de Ulftseweg. In 1941 was de Joodse gemeente al zo ver geslonken dat het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) besloot de gemeente op te heffen. Rond 1930 woonden in Gendringen ongeveer 13 Joodse burgers.³

De Joodse gemeente in Terborg en omgeving was in 1930 groter: ze telde rond de 60 leden. In Terborg werd begin achttiende eeuw voor het eerst melding gemaakt van Joden die daar woonden. Aanvankelijk waren de Joden in Terborg verbonden aan de Joodse gemeente in Doetinchem, maar vanaf 1840 werden ze een zelfstandige gemeente. In 1808 was er al een huissynagoge in Terborg, en in 1840 werd met het losmaken van Doetinchem een nieuwe synagoge geopend aan de Dorpsstraat, die in 1901 werd vervangen voor een synagoge aan de Silvoldeweg. De gemeente had 3 Joodse begraafplaatsen, 2 in Terborg en 1 in het nabijgelegen Varsseveld.⁴

De Joodse inwoners van Varsseveld waren gericht op Terborg. In de eerste helft van de 19^e eeuw hadden ze nog een eigen huissynagoge, maar de Joodse gemeente bleef klein. Tijdens de Tweede Wereldoorlog doken alle Joodse inwoners onder, behalve 1 man. Een deel van hen overleefde, anderen werden opgepakt op hun onderduikadres.

Gemeente Oude IJsselstreek is in 2005 ontstaan door het samenvoegen van de gemeenten Gendringen en Wisch. Dit onderzoek gaat over deze twee voormalige gemeenten, vooral over de plaatsen Gendringen, Terborg, Varsseveld en Silvolde.

Ook in Gendringen en Terborg dook een deel van de Joden onder, maar een groot deel van hen kwam om in de concentratiekampen. De Joodse kinderen in Terborg konden tijdens de oorlog niet naar school in Terborg, maar moesten naar de speciaal opgerichte Joodse school in Doetinchem. De synagoge aan de Silvoldseweg werd in 1945 geraakt door een bombardement en raakte zo zwaar beschadigd dat ze later werd gesloopt. Het interieur was eerder al gestolen, maar een deel van de Thorarollen kon in veiligheid worden gebracht.⁵

Na de bevrijding bleef de Joodse gemeente in Terborg bestaan. In 1959 nam men een gemeenschapscentrum in gebruik, dat ook diende als synagoge. In datzelfde jaar werd op de Joodse begraafplaats in Terborg een gedenkteken geplaatst ter nagedachtenis aan de omgekomen Joodse inwoners van het dorp. In 1987 werd de Joodse gemeente in Terborg opgeheven. Ze ging toen samen met Doetinchem op in de Nederlands-Israëlitische Gemeente Achterhoek.

Onteigeningen en rechtsherstel

In Gendringen onteigende de bezetter 8 percelen, waarvan er 6 werden verkocht, tussen 1942 en 1944. Ook werden er 5 landbouwgronden verplicht geregistreerd, die allemaal werden verkocht. De verkoopprijs van de panden lag gemiddeld rond de 3.700 gulden. Notarissen Hesselink uit Winterswijk en Van Gorkom uit Doetinchem waren betrokken bij 4 van de verkopen.

3 percelen waren eigendom van Evalina Heyman-van Praag. Zij trouwde in 1904 met Levy Heyman. Evalina's man kwam uit Zaandam, maar het stel ging wonen in Gendringen. Ze kregen vijf kinderen, van wie er een al jong overleed. In 1938 overleed ook Levy Heyman en nam zoon Meijer Philip de kleermakerij van zijn vader over.

In februari 1940 verhuisde Evalina met twee van haar kinderen, Meijer Philip en Mina, naar Apeldoorn. Op 19 januari 1943 werden alle Joodse mensen die nog in Apeldoorn woonden gevangengenomen in tehuis Het Apeldoornsche Bosch – zo ook Evalina Heyman-van Praag en haar dochter Mina. Zoon Meijer Philip was in oktober 1942 al naar Kamp Westerbork overgebracht en van daaruit gedeporteerd. In de nacht van 21 op 22 januari 1943 werd Het Apeldoornsche Bosch ontruimd en werden de Joodse burgers die daar gevangen zaten overgebracht naar Kamp Westerbork. Een week nadat Mina was gedeporteerd, werd ook Evalina naar Auschwitz gebracht, waar ze direct bij aankomst op 12 februari 1943 werd vergast.⁶ Dochter Schoontje was de enige van het gezin die de oorlog overleefde.

Voor alle percelen vond minnelijk rechtsherstel plaats, op 1 perceel na. Dit gaat om een weiland dat gezamenlijk eigendom was van Fransisca de Jong-Heilbron en consorten, Meinhard Jacob Gans, Salli Levy en Regina Heilbron. De grond werd in 1943 opgedeeld en verkocht aan elf verschillende eigenaren. Op basis van ons onderzoek hebben wij geen (minnelijk) rechtsherstel kunnen vaststellen. De percelen blijven na de oorlog ook in bezit van de elf personen die de grond hebben gekocht.

Het minnelijk rechtsherstel werd in sommige gevallen al in 1946 afgehandeld. In een aantal andere gevallen gebeurde dat een stuk later, pas in 1953.

In Terborg werden 9 panden van Joodse burgers onteigend. 6 van deze panden werden verkocht. De percelen die in bezit waren van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Terborg werden niet onteigend. Daarnaast werden 6 landbouwgronden verplicht geregistreerd en verkocht.

3 landbouwgronden stonden op naam van Isabella Levy-Heilbron. 2 van deze gronden werden verkocht. Isabella Heilbron was de weduwe van Salli Levy, koopman en veehandelaar te Terborg. Salli Levy werd op 7 oktober 1941 met nog 5 Joodse mannen uit Terborg gearresteerd en naar Arnhem overgebracht. Vanuit hier werd Levy gedeporteerd naar concentratiekamp Mauthausen, waar hij in de granietgroeves moest werken. Op 18 oktober 1941 kwam hij hier om het leven. Isabella en hun kinderen overleefden de oorlog door onder te duiken.⁷

In Terborg gebeurde de verkoop van panden soms in 1943, maar vooral in 1944. Gemiddeld werden ze voor 4.550 gulden verkocht. Bij de verkopen waren verschillende notarissen betrokken.

Voor alle verkochte percelen vond minnelijk rechtsherstel plaats. Dit gebeurde vooral in 1948 en 1949, met een enkele uitschieter naar 1953.

In Silvolde is volgens de Verkaufsbücher 1 perceel onteigend en verkocht. Maar verder onderzoek laat zien dat dit perceel – Veldweg B 184, tegenwoordig Prins Bernhardstraat 25 – tijdens de oorlog niet is verkocht. De eigenaar, familie Bamberg, had in de jaren dertig Silvolde al verlaten en was verhuisd naar Arnhem. Ze verhuurden hun pand aan August Johannes Böhmer. In 1951 werd het perceel verkocht, en datzelfde jaar werd het opnieuw verkocht aan Böhmer. De schoenenzaak met dezelfde naam was tot 2011 op deze plek gevestigd. Het is dan ook onduidelijk waarom in de Verkaufsbücher staat dat het pand tijdens de oorlog is verkocht.

In Varsseveld werden 3 percelen onteigend en verkocht. Daarnaast werden er 2 landbouwgronden verplicht geregistreerd en verkocht.

Van de onteigende en verkochte percelen waren er 3 in bezit van Leizer Levy. Hij was veehandelaar, in Varsseveld geboren en getogen. Samen met zijn echtgenote Bertha Ella en hun 3 zoons woonde hij aan de Doetinchemseweg. In 1943 werd het gezin gewaarschuwd om onder te duiken. Dat deden ze, in Halle-Heide en Lichtenvoorde. Allemaal overleefden ze op deze manier de oorlog.⁸

In Varsseveld vond voor alle percelen minnelijk rechtsherstel plaats. Ze werden in 1943 en 1944 verkocht. Het minnelijk rechtsherstel werd in de meeste gevallen in 1949 afgerond.

Gemeente Wisch (toen 11.000 inwoners) heeft tijdens de oorlog 4 landbouwpercelen aangekocht van Joodse eigenaren. In 1944 kocht de gemeente in Terborg 3 landbouwpercelen van 3 Joodse eigenaren. Deze percelen werden

in 1941 al in beheer genomen en verplicht geregistreerd met Verordening 102/1941, waardoor landbouwgronden van Joodse eigenaren moesten worden aangegeven. De verkoop aan de Gemeente Wisch in 1944 gebeurde daarom behoorlijk laat, want de percelen waren al 3 jaar eerder verplicht geregistreerd. Voor deze 3 percelen heeft minnelijk rechtsherstel plaatsgevonden in 1947, 1951 en 1953. In 1943 kocht gemeente Wisch ook een perceel landbouwgrond aan in Varsseveld. Daarvoor vond in 1951 eveneens minnelijk rechtsherstel plaats.

Voor het perceel landbouwgrond van Nathan Aandagt, een Rotterdamse koopman, staat het minnelijk rechtsherstel niet in het kadaster, maar wel in het NBI-dossier van gemeente Wisch:

‘In antwoord op uw nevenvermeld schrijven deelen wij u mede, dat uw eventuele vordering op de NGV dient te worden ingediend, onder overlegging van de door uw gemeente met de erfgenamen van den Heer Nathan Aandagt betreffende het perceel weiland, kadastraal bekend gemeente Wisch, Sectie A, nr 1088, ter grootte van 1.24.92 ha, gelegen te Terborg, gesloten overeenkomst tot minnelijk rechtsherstel.’⁹

Nathan Aandagt en zijn vrouw Sophia werden in oktober 1942 vermoord in Auschwitz. De erfgenamen van Aandagt kregen een bedrag van 10.974,30 gulden in het kader van rechtsherstel. De gemeente had het perceel voor een vergelijkbaar bedrag aangekocht. Een deel van de grond bleef tot 1958 in bezit van gemeente Wisch, de rest werd verkocht aan 2 kopers.

Het NBI-dossier van gemeente Wisch vertelt meer over waarom de gemeente de landbouwpercelen aankocht, zowel onder de oude burgemeester als onder zijn NSB-opvolger. De gemeente wilde de grond namelijk gebruiken voor haar uitbreidingsplan. In Terborg moesten nieuwe huizen worden gebouwd. In het geval van Nathan Aandagt vond de gemeente dat ze op basis van morele overtuiging verplicht was over te gaan tot rechtsherstel:

‘dat uit dien hoofde betwijfeld moet worden of de door de erfgenamen van wijlen den heer Nathan Aandagt tegen de gemeente ingestelde vordering tot rechtsherstel op grond van het besluit E 100 voor inwilliging vatbaar is; dat de gemeente echter op morele gronden tot rechtsherstel verplicht is; dat de erfgenamen van wijlen den heer Nathan Aandagt bereid zijn met een behoorlijke schadeloosstelling genoegen te nemen, nu hun is gebleken, dat de gemeente dit perceel voor de uitoefening van haar publiekrechtelijke functie niet kan ontberen.’¹⁰

Gemeentebestuur en bejegening

Van 1922 tot en met 1944 was Jan Jacob Antoon Marie Beaumont burgemeester van Gendringen. Als burgemeester was hij lid van de Winterhulp, zoals de meeste burgemeesters in oorlogstijd. In 1944 dook Beaumont onder, tegelijkertijd met burgemeester Boot van gemeente Wisch en burgemeester Duval Slothouwer van Doetinchem. De Duitse bezetter had de burgemeesters de opdracht gegeven om mannen uit hun gemeenten te selecteren om te

helpen de verdedigingslijnes te versterken. De burgemeesters wisten hoe gevaarlijk dit werk was en kozen ervoor om hun dorps- en stadsgenoten hier niet aan uit te leveren.

Na de oorlog bleven er vraagtekens staan bij het handelen van Beaumont tijdens de oorlog. Hij vroeg daarom in 1946 eervol ontslag aan en kreeg dat ook. In 1948 werd hij na onderzoek geheel gezuiverd, er werden hem geen maatregelen opgelegd.¹¹

Na het onderduiken van burgemeester Beaumont werd NSB'er W.M.P. Klarenbeek burgemeester van Gendringen. Voor zijn burgemeesterschap was hij wethouder in Tilburg en Nijmegen geweest. Na de oorlog verweet het tribunaal hem dat hij als burgemeester van Gendringen verschillende verordeningen had laten uitvoeren. Daarnaast voerde hij de taak uit die burgemeester Beaumont had geweigerd, namelijk het oproepen van mannen om te helpen met de versterking van Duitse verdedigingslijnes in de omgeving.

De getuigenissen die over Klarenbeek zijn afgelegd, zijn wisselend positief en negatief. Positief was men vooral over zijn handelen toen hij hoorde over de slechte omstandigheden in werkkamp Rees, net over de Duitse grens. Hij was een van mensen die ervoor zorgde dat de zieken werden verzorgd in een noodhospitaal, en dat meerdere gevangenen naar Nederland werden gehaald.¹² Klarenbeek moest meerdere keren voor het tribunaal verschijnen, maar we weten niet of hij is veroordeeld en welke straf hij kreeg.

Burgemeester van gemeente Wisch was Joost Johannes Gerardus Boot, die hierboven al even genoemd is omdat hij samen met andere burgemeesters onderdook. Boot had tijdens de oorlog een belangrijke rol in de illegaliteit. Zo deed hij alsof er al een razzia had plaatsgevonden, met behulp van betrouwbaar politiepersoneel, waardoor na verslag hiervan aan de bezetter een gevreesde razzia van de bezetter uitbleef. Daarnaast verstreekte Boot via bemiddeling persoonsbewijzen aan onderduikers en illegale werkers. Ook had burgemeester Boot een onderduiker in huis en gaf hij onderdak aan Engelse koeriers. Hij werd door de Duitse inlichtingendienst SD ter verantwoording geroepen voor zijn vermeende hulp aan Joodse burgers en het bijwonen van bijeenkomsten van anti-Duitse burgemeesters.¹³

Tegelijkertijd kwam in het naoorlogse onderzoek naar Boot naar boven dat hij actief was bij de Winterhulp, en dat hij mensen had geattendeerd op Wereld Dienst, een antisemitisch orgaan. Tegen Boot werden op basis van het naoorlogse onderzoek geen maatregelen genomen.¹⁴

In de periode dat Boot was ondergedoken, maar er nog geen plaatsvervangende burgemeester was aangesteld, nam NSB-burgemeester Lamers van Lichtenvoorde de honneurs waar. Korte tijd later werd Jan Boll aangesteld als burgemeester van Wisch. Hij was van 1942 tot zijn officiële ontslag in 1945 burgemeester van gemeente Zaltbommel, maar vluchtte na Dolle Dinsdag naar de Achterhoek.

Boll werd na de oorlog veroordeeld tot 7 jaar gevangenisstraf en ontzegging van beide kiesrechten. Deze veroordeling was vooral gebaseerd op zijn

handelen als NSB-burgemeester van Zaltbommel. Daar had hij namelijk een aantal Joodse panden rechtstreeks van de ANBO gekocht. Daarnaast liet Boll de lijsten met woningen van de ANBO zien aan mensen die mogelijk vergelijkbare woningen wilden kopen. Ook werd hem ten laste gelegd dat hij de bezetter had gesteund bij de gevangenneming en deportatie van Nederlandse Joden en de tewerkstelling van Nederlandse burgers.¹⁵

Ondanks dat burgemeester Boot actief was binnen de illegaliteit, werden er in zijn gemeente verordeningen tegen Joodse inwoners uitgevaardigd. Zij moesten hun woningen verlaten en over die verlaten woningen correspondeerde de gemeente met de ANBO. In een brief van de ANBO aan de burgemeester op 1 december 1943 staat:

‘Op grond van de artikelen 7 en 8 der verordening 154/41 van den Rijks-commissaris voor het bezette Nederlandsche Gebied, zijn wij belast met het beheer en de liquidatie van het joodsche grondbezit. Hieronder valt ook het perceel Hoofdstraat A 166 te Terborg. Beleefd verzoeken wij u ons de naam van den tegenwoordigen bewoner alsmede de datum, waarop deze het perceel betrokken heeft, op te geven.’¹⁶

Een dik dossier dat bewaard is gebleven, laat zien dat voor alle verlaten woningen van Joodse burgers een dossier werd opgemaakt. Hierin werd alle correspondentie verzameld, maar werden ook uitgebreide inventarislijsten toegevoegd. Die waren opgemaakt door de politie, die bovendien verantwoordelijk was voor de verzegeling van de woningen. Deze inventarissen stuurde de gemeente door naar de Duitse inlichtingendienst SD in Arnhem.

Een brief die burgemeester Boot op 16 december 1942 aan de SD stuurde, maakt duidelijk dat de woningnood in de omgeving hoog was en dat leegstaande woningen direct gebruikt konden worden om anderen te huisvesten. In het bijzonder worden de woningen van Philip Levy (Varsseveld C 58) en Sigmund Berendsen (Terborg 278a) genoemd als geschikte woningen voor huisvesting. In februari 1943 liet de burgemeester het Duitse bestuur in Arnhem weten dat de woning van Sigmund Berendsen in overleg met de NSDAP was toegewezen aan evacués:

‘Hierbij heb ik de eer u te berichten, dat ik in overleg met de heer Heidemann, Stutzpunktleiter der N.S.D.A.P. te Doetinchem, de woning vroeger toebehorende aan den Jood S. Berendsen, in gebruik heb gegeven aan het gezin van een geevacueerde bestaande uit 5 personen.’

In april stelde de ANBO de huur vast op 260 gulden per jaar. Gemeente Wisch maakte wel duidelijk dat zij verder niets te maken had met het onderhoud van de voormalige Joodse woningen. Toen de gemeente juli 1943 een brief ontving van mevrouw Kikkert-de Waal over de slechte staat van het behang in de benedenkamers van Kramersweide A 278, dat ook in bezit was geweest van

Sigmond Berendsen, verwees de burgemeester haar door naar de ANBO. Die was immers de eigenaar van de woning, en niet gemeente Wisch.

Om woningen sneller te kunnen toewijzen, meldde burgemeester Boot aan bezetter in Arnhem dat hij in overleg met NSDAP'er Heidemann (de man uit het citaat hierboven) besliste over de toewijzing van woningen. Men sloeg de inboedels van de verhuurde Jodenwoningen op in de synagoge in Terborg, onder toezicht van de marechaussee.

Sigmond Berendsen overleefde de oorlog door onder te duiken. In juni 1945 stuurde hij de burgemeester een brief, met de vraag of hij weer beschikking kon krijgen over zijn slagerij aan de Hoofdstraat in Terborg. Op het moment zaten er nog huurders in het pand en Sigmond hoopte dat zij ergens anders onderdak konden krijgen. Ook vroeg hij de gemeente om de vernielde ramen van het pand te herstellen. Hij had gehoord dat hij daarvoor bij de gemeente moest zijn. Sigmond stelde tot slot dat de gemeente de 'huur van dit pand in de Hoofdstraat en mijn eigen huis aan de Kramersweide [kan] storten op mijn rekening bij de Rotterdamsche Bank.'¹⁷

Uit de archieven ontstaat de indruk dat de burgemeester en gemeente Wisch – meer dan anderen – betrokken waren bij de verhuur van onteigende Joodse panden en de opslag van inboedels. Dat staat los van de eigen aankoop van Joods vastgoed en landbouwpercelen door gemeente Wisch, deels onder de oude en deels onder de NSB-burgemeester.

Noten

- ¹ L.E. Bruil Traanboer, *Wisch in bezettingstijd 1940-1945* (Aalten 1987).
- ² Nationaal Onderduikmuseum Aalten, 'Expositie: Geef de namen een gezicht – Rademakershoek'.
- ³ JCK, 'Gendringen'.
- ⁴ JCK, 'Terborg'.
- ⁵ JCK, 'Terborg'.
- ⁶ Joods Monument, nr. 598565, 'In memoriam'.
- ⁷ Stichting Struikelstenen Oude IJsselstreek.
- ⁸ Oud Zelhem, 'Joodse onderduikers in Halle'.
- ⁹ NA, NBI, inv.nr. 1031 (2034) Gemeente Wisch.
- ¹⁰ NA, NBI, inv.nr. 1031 (2034) Gemeente Wisch.
- ¹¹ De Graafschap-bode (21-8-1946).
- ¹² Nijmeegsch Dagblad, 1-10-1946; www.nationaalarchief.nl/digitalisering-archief-arbeidsinzet/vrijwilliger-vertelt/ontsnapt-uit-de-verschrikkingen-van-kamp.
- ¹³ NA ZA-dossier, Joost Johannes Gerardus Boot.
- ¹⁴ NA ZA-dossier, Joost Johannes Gerardus Boot.
- ¹⁵ NA CABR, Jan Boll
- ¹⁶ ECAL, 1053, Gemeentebestuur Wisch, inv.nr. 3867, Stukken betreffende de eigendommen van joden (met name boedelbeschrijvingen en de verhuur van woningen, 1942-1959).
- ¹⁷ ECAL, 1053, Gemeentebestuur Wisch, inv.nr. 3867, Stukken betreffende de eigendommen van joden (met name boedelbeschrijvingen en de verhuur van woningen, 1942-1959).

10. Bijlagen

Tabel 1: Gemeenten

Huidige gemeenten	Toenmalige gemeenten
<i>Aalten</i>	<i>Aalten, Dinxperlo</i>
<i>Berkelland</i>	<i>Borculo, Eibergen, Neede</i>
<i>Bronckhorst</i>	<i>Zelhem, Steenderen, Hummelo en Keppel, Hengelo, Vorden</i>
<i>Oost Gelre</i>	<i>Groenlo, Lichtenvoorde</i>
<i>Oude IJsselstreek</i>	<i>Gendringen, Wisch</i>

Tabel 2: Onteigening en rechtsherstel

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Aalten</i>					
<i>Bocholtscheweg 33</i>	VB	<i>E 1983 / 9585</i>	<i>Levi Salomon Meijler Salomon Gerson Meijler</i>	<i>Lambertus Johannes Henricus Overmaat (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Bredevoortschestraat 7</i>	VB	<i>I 1088 / 9823</i>	<i>Jesaia de Brave</i>	<i>Oetze Geert Jan Dusseljee (1942)</i>	<i>1948</i>
<i>Dijkstraat 39</i>	VB	<i>I 6425 / 7549</i>	<i>Joseph Weijel</i>	<i>J.H. Heezen</i>	<i>n.v.t</i>
<i>Hoogestraat 12</i>	VB	<i>I 6105 / 9046</i>	<i>Aron Kropveld</i>	<i>Heinrich Aloio Ohters (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Hoogestraat 14</i>	VB	<i>I 6106 / 9046</i>	<i>Aron Kropveld</i>	<i>Heinrich Aloio Ohters (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Hoogestraat 37</i>	VB	<i>I 4885 en I 1314 / 5679</i>	<i>Salomon Isaäk de Haas</i>	<i>Antonius Daniëls (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Lichtenvoordschestraat E 8</i>	VB	<i>I 5376 / 7246</i>	<i>Engelina van der Laan-van Gelder (wed) en David Aron van Gelder en consorten en Izaäk David van Gelder</i>	<i>Herman Grijsen (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Stationsstraat 47</i>	Overig	<i>I 5470 / 9941</i>	<i>Julius David van Gelder</i>	<i>Julianus Wilhelm Kroon (1942)</i>	<i>1947</i>
<i>Stationsstraat huisnummer onbekend</i>	VB	<i>I 5104 / 8</i>	<i>Israelitische Gemeente Aalten</i>	<i>Harmen Jan Beskers (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Stationsstraat huisnummer onbekend</i>	VB	<i>I 5443 / 8</i>	<i>Israelitische Gemeente Aalten</i>	<i>Harmen Jan Beskers (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Stationsstraat huisnummer onbekend</i>	VB	<i>I 1556 / 8</i>	<i>Israelitische Gemeente Aalten</i>	<i>1°: Harmen Jan Beskers (1944) 2°: Aleida Berendina Bömer (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Dinxperlo</i>					
<i>Adres onbekend</i>	VB	<i>A 2191 / 3268</i>	<i>Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins</i>	<i>Antonius Bernadus Cornelis Maria de Wit Theodorus Marius de Wit Pieter Jozeph Hamers Frans Eduard Farwerck (1941)</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Adres onbekend</i>	VB	<i>A 2192 / 3268</i>	<i>Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins</i>	<i>Antonius Bernadus Cornelis Maria de Wit Theodorus Marius de Wit Pieter Jozeph Hamers Frans Eduard Farwerck (1941)</i>	<i>n.v.t.</i>

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Adres onbekend	VB	A 2193 / 3268	Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins	Antonius Bernadus Cornelis Maria de Wit Theodorus Marius de Wit Pieter Jozeph Hamers Frans Eduard Farwerck (1941)	n.v.t.
Adres onbekend	VB	A 2194 / 3268	Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins	Antonius Bernadus Cornelis Maria de Wit Theodorus Marius de Wit Pieter Jozeph Hamers Frans Eduard Farwerck (1941)	n.v.t.
Adres onbekend	VB	A 2195 / 3268	Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins	Antonius Bernadus Cornelis Maria de Wit Theodorus Marius de Wit Pieter Jozeph Hamers Frans Eduard Farwerck (1941)	n.v.t.
Adres onbekend	VB	A 3207 / 3268	Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins	Antonius Bernadus Cornelis Maria de Wit Theodorus Marius de Wit Pieter Jozeph Hamers Frans Eduard Farwerck (1941)	n.v.t.
Adres onbekend	Overig	A 3362 / 3268	Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins	1 ^e : Leo Johannes Albertus Henricus Jansen (1943) 2 ^e : Gregorius Augustinus Hermanus Jansen (1943)	1947
Boomgaard en erf	Overig	A 2818 / 2474	Grietje Fuldauer-Rubens	Otto Franz Hubert Hanrath (1943)	1952
Erf	Overig	A 2414 / 3268	Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins	1 ^e : Leo Johannes Albertus Henricus Jansen (1943) 2 ^e : Gregorius Augustinus Hermanus Jansen (1943)	1947
Grensstraat A 29 a	VB	A 3432 / 3102	Suzanna Cohen	Leo Johannes Albertus Henricus Jansen (1943)	1948
Grensstraat A 30	VB	A 2794 / 2073	Abraham Fuldauer	Friedrich Wilhelm Volmering (1943)	1947
Grensstraat A 32	VB	A 3488 / 2549	Leman Heilbron	Herman Brunsveld (1943)	1947
Grensstraat ongenummerd	VB	A 3489 / 2552	Mietje Herschel, wed. Salomon Jacob Maas en consorten	Herman Brunsveld (1943)	1949
Heelweg A 221	Overig	A 1931 / 2474	Grietje Fuldauer-Rubens	Otto Franz Hubert Hanrath (1943)	1952
Heelweg A 194+196	VB	A 3433 / 3101	Simeon Cohen	Leo Johannes Albertus Henricus Janssen (1944)	1947
Hogestraat A 48	VB	A 3233 / 2818	Maurits Prins	Walter Husung (1943)	1947

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Klein benninkveld (huisnummer onbekend)</i>	<i>Overig</i>	<i>A 3324 / 3268</i>	<i>Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins</i>	<i>Antonius Bernadus Cornelis Maria de Wit Theodorus Marius de Wit Pieter Jozeph Hamers Frans Eduard Farwerck (1941)</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Stationsweg A 413 a</i>	<i>VB</i>	<i>A 3347 / 3045</i>	<i>David Spanjer</i>	<i>Bernard Willem Veerbeek (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Stoffelstraatje A 160</i>	<i>VB</i>	<i>A 3473 / 3268</i>	<i>Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins</i>	<i>Gerrit Willem Veerbeek (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Tennisbaan</i>	<i>Overig</i>	<i>A 3297 / 3268</i>	<i>Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Terborgscheweg A361</i>	<i>VB</i>	<i>A 3476 / 2850</i>	<i>Maurits Philip Prins</i>	<i>Johan Bernard Coenraad van der Veen (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Verlengde Veldweg A 237, 238, 239</i>	<i>VB</i>	<i>A 3370 / 3268</i>	<i>Maurits Philip Prins en consort, en Maurits Prins</i>	<i>Willem Kühl (1943)</i>	<i>1948</i>
<i>Bredevoort</i>					
<i>Vismarkt 9</i>	<i>VB</i>	<i>B 752 / 1240</i>	<i>Hermann Sander</i>	<i>Herman Grijsen/ Hermanus Grijsen (1943)</i>	<i>1949</i>
<i>Zelhem</i>					
<i>Ruurloscheweg 137</i>	<i>VB</i>	<i>N 2551 / 7297</i>	<i>Bernard Jacob</i>	<i>1°: Jan Hendrik Doornink (1943) 2°: Herman Hendrik Lovink (1944)</i>	<i>1951</i>
<i>Steenderen</i>					
<i>Bronkhorsterweg 73a</i>	<i>VB</i>	<i>D 822 / 3693</i>	<i>Bernard Izaäk Aussen</i>	<i>Jan Willem Jansen (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Laag-Keppel</i>					
<i>Adres onbekend</i>	<i>JCK</i>	<i>A 753 / 1863</i>	<i>Jacob Philips en consorten</i>	<i>Theodorus Bernardus Beekman en consorten (1942)</i>	
<i>Dorpsstraat B 28</i>	<i>JCK</i>	<i>D 514 / 1962</i>	<i>Salomon Jacobs</i>	<i>Jan Willem Jansen (1944)</i>	<i>1951</i>
<i>Hengelo</i>					
<i>Kastanjelaan 9</i>	<i>Overig</i>	<i>F 1684 / 4810</i>	<i>Julius Löwenhardt</i>	<i>Lammert Klein Selle (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Kerkstraat 5</i>	<i>VB</i>	<i>K 1814 / 4097</i>	<i>Klaasje Fortuin-Engers</i>	<i>Gerhard van Kampen (1944)</i>	<i>Onbekend</i>
<i>Kervelseweg 38</i>	<i>Overig</i>	<i>J 566 / 4796</i>	<i>Jacob Philips</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Regelinkstraat 15</i>	<i>Overig</i>	<i>K 2232 / 4436</i>	<i>Aaron Meyers</i>	<i>Gerrit Jan Boeijink (1944)</i>	<i>1948</i>
<i>Ruurloscheweg 6</i>	<i>VB</i>	<i>K 2301 / 3934</i>	<i>Philip Philips en consorten Mina Philips</i>	<i>Willem Booltink (1944)</i>	<i>Onbekend</i>
<i>Ruurloscheweg 18</i>	<i>VB</i>	<i>K 1862 / 4464</i>	<i>Alexander Cohen</i>	<i>Hendrikus Hesselink (1943)</i>	<i>1947</i>

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Spalstraat 7,9	VB	K 2459 / 4098	Emanuel Jacobs, Samuel Jacobs	Johann Heinrich Alferts (1943)	1948
Veemarktstraat 2	Overig	K 2458 / 4609	Koppel Philips en Mietje Jeanette Polak en consorten	Toni Gerhardus Klein Selle en Berend Jan Nijenhuis en consort (1944)	1948
Vordenscheweg 8	VB	K 2481 / 3275	Philip Philips	Lambertus Klein Haneveld (1938)	1951
Gendringen					
Achterkerspel 307-308	VB	D 4197 / 5486	Izak de Leeuw en consorten	Johannes Frederikus Pastors (1944)	1947
Groote straat 235	VB	D 3790 / 5874	Judiith de Haas, wed. Samuel Spier	Johan Aalbers (1943)	1950
Huize Enbergen, Voorst 1	VB	C 2077 en C 2096 / 5608	Sally Grünwald	Wilhelmus Johannes te Poel (1943)	1953
IJsselstraat 127	VB	D 2732 en D 2733 / 4990	Evalina van Praag, wed. Levi Heyman	n.v.t.	n.v.t.
Kromme Elleboog	Overig	D 3265 / 4990	Evalina van Praag, wed. Levi Heyman	Jan Bulten (1944)	1946
Kromme Elleboogstraat132	VB	D 3264 / 4990	Evalina van Praag, wed. Levi Heyman	Jan Bulten (1944)	1946
Terborg					
36	VB	F 1233 / 3291	Benjamin Straus	Frans Loer (1943)	1949
Adres onbekend	Overig	F 840 / 3059	Het Armenfonds der Israëlitische Gemeente te Terborg	n.v.t.	n.v.t.
Adres onbekend	Overig	F 1223 / 3059	Het Armenfonds der Israëlitische Gemeente te Terborg	n.v.t.	n.v.t.
Hoofdstraat 9	Overig	F 1415 / 3251	Henriëtta de Winter, wed. Jacob Wolf, Alfred Wolf, Nico Wolf	n.v.t.	n.v.t.
Hoofdstraat A 37-38	VB	F 556 / 3291	Benjamin Straus	Frans Loer (1943)	1949
Kramersweide 278a	VB	F 1402 / 3741	Sigmond Berendsen	Willem Lammers (1944)	1949
Kramersweide 278+278b+c	VB	F 1404 / 3741	Sigmond Berendsen	Grietje Zwang-Booij (1944)	1949
Looiersweg 3	Overig	A 1005 / 3182	Izaak Herschel	Johan Arnoldus Burgers (1943)	1951

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Oliemolenstraat 3	Overig	F 2697 / 3059	Het Armenfonds der Israëlitische Gemeente te Terborg	n.v.t.	n.v.t.
<i>Varsseveld</i>					
Omgeving Zelhemseweg	Overig	F 2169 / 5302	Leizer Levy	Johan Herman Bruil (1943)	1949
Stationsstraat 57	VB	D 3099 / 5353	Louis Levy, Philip Levy	Bernard Bruil, Gerhard Helmink (1944)	1949
Varsseveld	Overig	B 4462 / 5302	Leizer Levy	Johan Herman Bruil (1943)	1949
<i>Silvolde</i>					
Veldweg B 184	VB	E 2230 / 1824	Carolina Bamberg, Herman Bamberg, Philip Slager, Eva de Beer-Bamberg, Roza Bocktje-Bamberg	n.v.t.	n.v.t.
<i>Groenlo</i>					
Beltrumschestraat A 133	VB	C 1918 / 3870	Henri Heimans	Christian Karl Grünewald (1944)	1947
Beltrumschestraat A 163	VB	C 1672 / 2484	Jacques Heijmans	n.v.t.	n.v.t.
Beltrumschestraat A 164	VB	C 1671 / 2484	Jacques Heijmans	n.v.t.	n.v.t.
Beltrumschestraat A 171	VB	C 1797 / 3040	N.V. Assaurantiekantoor Mogendorff	n.v.t.	n.v.t.
Groeneweg B 18c-18a-18f-18e	VB	C 2698 / 3850	Herman Heijmans van Amstel, Theodoor Heijmans	Berend Willem Wiggers (1944)	1947
Groeneweg B 18g+18h	Overig	B 2699 / 3870	Henri Heimans	Hendrikus Coenraad Bennink (1944)	1947
Kevelderstraat (huisnummer onbekend)	Overig	C 1710 / 3871	Firma D. Heijmans Izn	n.v.t.	n.v.t.
Nieuwe Lieverderstraat (huisnummer onbekend)	Overig	C 2045 / 3782	Bertha Heijmans, wed. Ernst Heijmans en consorten	Otto Kollenberg (1943)	1947
Nieuwstad 91 + 92	VB	C 1819 en C 1820 / 2761	Israël Mendels en consorten en Jacob Mendels	Hendrika Wiggers (1944)	1947
<i>Borculo</i>					
Adres onbekend	Overig	D 654 / 320	Eliazer de Jong	Jacobus Cornelis Johannes Hoogeveen (1943)	1948

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Adres onbekend	Overig	D 408 / 258	Antjen Meijers, wed. Levie Rozendaal en consorten, Samuel Roos, Philip Rozendaal	n.v.t.	n.v.t.
Burgemeester Bloemersstraat C 60	VB	D 397 / 252	Izak Salomon Heijmans, Abraham Salomon Heijmans	Gerrit Eggink (1944)	1947
Burgemeester Bloemersstraat Ca 1	VB	D 76 / 575	Johanna Roozendaal, wed. Salomon Roozendaal Abrahamszoon, Mozes Salomon Roozendaal, Abraham Roozendaal, Ephraim Roozendaal	Laurens Johan Sticker (1944)	1947
Burgemeester Bloemersstraat Ca 48	VB	D 20 / 77	Jacob Spanjar	Jan Antonie Hagens (1944)	1947
Burgemeester Bloemersstraat Ca17a	VB	D 699 / 494 / 419	Nathan Elzas	n.v.t.	n.v.t.
Dr Scheylaan C 12b	VB	D 747 / 151	Mozes Elzas	n.v.t.	n.v.t.
Grolschesteeg C a23b.e	VB	D 140/339	Izaak Salomon Heijmans en Abraham Heijmans	n.v.t.	n.v.t.
Hessenstraat Ca 38 b	VB	D 641 / 487	Izak Salomon Heijmans	Jan Hoogeveen (1944)	1947
Hofstraat A 86	VB	D 715 / 173	Eva van Buuren, wed. Salo Schlosser	Johannes Cornelis Hoogeveen Sr. en consorten (1944)	1947
Hofstraat A 87	VB	D 265 / 174	Levie Hartog	n.v.t.	n.v.t.
Hofstraat A 88	VB	D 266 / 175	Henriëtte Wijlen, wed. Meijer Meijer en consorten	n.v.t.	n.v.t.
Hofstraat A 89	VB	D 267 / 176	Mozes Gerzon Godschalk	Berend Aalderink (1944)	1947
Karnemelksteeg 1	Overig	D 387 / 248	Joseph Wolfzoon Hartog en consorten	n.v.t.	n.v.t.
Karnemelksteeg. C.4	VB	D 383 / 389	Rosa Hertog, wed. Ruben Meijer en consorten	n.v.t.	n.v.t.
Korte Wal	Overig	D 320 en D 321 / 211	Levie Josephzoon Hartog en consorten	n.v.t.	n.v.t.
Korte Wal A 128/A 129	VB	A 2810 en D 344 / 2107	Levie Josephzoon Hartog	n.v.t.	n.v.t.
Lange Wal A 486	VB	D 769 / 411	Abraham de Vries	Berend Aalderink (1944)	1947
Lochemschestraat B 124	VB	D 512 / 321	Joseph Meijer	Adriaan Hendrik Bulten, Johan Gerhard Bulten (1944)	1947

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Lochemscheweg B 123	VB	D 655 / 391	Lion Berg	Johan Siebers en consorten (1943)	1947
Muraltplein 57	Overig	D 292 / 192	Levie Hartog	n.v.t.	n.v.t.
Muraltplein A 81	VB	D 251 / 168	Rika Polak, wed. Izak Spanjar, Israël Spanjar, Abraham Spanjar	Hermanus Adriaan ten Broeke (1944)	1949
Muraltplein A 120	VB	D 339 / 222	Gonda Lobstein	Hermanus Adriaan ten Broeke (1944)	1949
Muraltplein A 170	VB	D 307 / 203	Nathan Elzas	Johannes Cornelis Hoogeveen Sr., Jacobus Cornelis Johannes Hoogeveen, Johannes Cornelis Hoogeveen Jr. (1944)	1947
Muraltplein A 172	VB	D 308 / 204	Levie Meijer	Johannes Cornelis Hoogeveen Sr., Jacobus Cornelis Johannes Hoogeveen, Johannes Cornelis Hoogeveen Jr. (1944)	1947
Needscheweg B 16a,b	VB	D 725 / 339	Izak Salomon Heijmans, Abraham Salomon Heijmans	Albertus Wilhelmus Korterink (1943)	1949
Steenstraat C 6	VB	D 381 / 245	Aron Herman Hartog en consorten, Levie Hartog en consorten	n.v.t.	n.v.t.
Steenstraat C 54	VB	D 126 / 92	Heintjen Elzas, wed. Salomon Heijmans	n.v.t.	n.v.t.
Voorstad C 104	VB	D 354 / 389	Rosa Hertog, wed. Ruben Meijer en consorten	n.v.t.	n.v.t.
Weemhof A 58 en Gasthuisstraat A 57	VB	D 258 / 483	Nathan Elzas	Gerrit Jan Blekkink (1944)	1947
Weverstraat A 40d-e en Langwal A 40a-b-c-d-e	VB	D 767 / 151	Mozes Elzas	Johannes Cornelis Hoogeveen Sr., Jacobus Cornelis Johannes Hoogeveen, Johannes Cornelis Hoogeveen Jr. (1944)	1947
Weverstraat A 69	VB	D 629 / 92	Heintjen Elzas, wed. Salomon Heijmans	n.v.t.	n.v.t.
Weverstraat A 70	VB	D 630 / 163	Samuel Jacob Berg, Rika Polak, wed Izak Spanjar, Israël Spanjar, Abraham Spanjar	n.v.t.	n.v.t.
Zeeverstraat A 40f-40g	VB	D 766 / 437	Izak Zadoks	Johannes Cornelis Hoogeveen Sr., Jacobus Cornelis Johannes Hoogeveen, Johannes Cornelis Hoogeveen Jr. (1944)	1947

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Zuid Parallelweg B31 a,b	VB	D 575 / 339	Izak Salomon Heijmans, Abraham Salomon Heijmans	Jan Hoogeveen (1944)	1947
Zuidelijke Parallelweg B 27	VB	D 438 / 339	Izaak Salomon Heijmans en Abraham Heijmans	n.v.t.	n.v.t.
<i>Eibergen</i>					
Adres onbekend	Overig	D 6115 / 5106	Joseph Lösing en Migels Zion en consorten en firmanten Jacob Julius Zion, Salomon Isaac Zion, Zadok Joseph Zion	n.v.t.	n.v.t.
Burgemeester Smitsstraat huisnummer onbekend	VB	D 6459 / 3953	Leonard Joseph Menco en Sophia Evaline van Gelder (wed) en consorten en Lehman van Gelder	Berend Willem Wiggers en consorten en Willem Gerhard Huitink (1945)	1948
Burgemeester Smitsstraat huisnummer onbekend	VB	D 6460 / 3953	Leonard Joseph Menco en Sophia Evaline van Gelder (wed) en consorten en Lehman van Gelder	Berend Willem Wiggers en consorten en Willem Gerhard Huitink (1945)	1948
Dennenbosch	Overig	A 1480 / 3706	Abraham Nathan Frank	n.v.t.	n.v.t.
Gaarden	Overig	D 431 / 5106	Joseph Lösing en Migels Zion en consorten en firmanten Jacob Julius Zion, Salomon Isaac Zion, Zadok Joseph Zion	n.v.t.	n.v.t.
Gaarden	Overig	D 508 en E 7170 / 3953	Leonard Joseph Menco en Sophia Evaline van Gelder (wed) en consorten en Lehman van Gelder	Jan Berenpas (1940)	Onbekend
Gaarden	Overig	D 733 / 2607	Abraham Nathan Frank en consorten, Salomon Abraham Frank	Frans Loër (1945)	1947
Grootestraat A 75 en Den Hagen A 317	VB	D 3954 / 2607	Abraham Nathan Frank en consorten, Salomon Abraham Frank	n.v.t.	n.v.t.
Grootestraat A 76 u. 77	VB	D 3953 / 2607	Abraham Nathan Frank en consorten, Salomon Abraham Frank	n.v.t.	n.v.t.
Heide	Overig	A 1481 / 3706	Abraham Nathan Frank	n.v.t.	n.v.t.

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>JW Hagemanstraat huisnummer onbekend</i>	<i>Overig</i>	<i>D 7066 / 5106</i>	<i>Joseph Lösing en Migels Zion en consorten en firmanen Jacob Julius Zion, Salomon Isaac Zion, Zadok Joseph Zion</i>	<i>Albert van Ark (1943)</i>	<i>1954</i>
<i>Kerkstraat 9</i>	<i>Overig</i>	<i>D 7597 / 3843</i>	<i>Salomon Jacob Maas en Mietje Herschell (wed) en consorten en Herman Maas, Abraham Bernhard Maas, Bertha Maas</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Neede</i>					
<i>Borculoseweg A 242</i>	<i>VB</i>	<i>C 6170 / 3225</i>	<i>Philip de Vries</i>	<i>Lambertus van Ast (1944)</i>	<i>1949</i>
<i>Nieuwstraat</i>	<i>Overig</i>	<i>C 4304 / 3317</i>	<i>Sara Samuel, wed.Simon de Vries</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Nieuwstraat</i>	<i>Overig</i>	<i>C 4666 / 3317</i>	<i>Sara Samuel, wed.Simon de Vries</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Nieuwstraat B 348 Marktstraat B 345 a</i>	<i>VB</i>	<i>C 6027 / 3312</i>	<i>Salomon de Vries</i>	<i>Willem Hondelink (1945)</i>	<i>1948</i>

Tabel 3: Landbouwpercelen

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Aalten</i>					
<i>Bouwland</i>	<i>Overig</i>	<i>I 6367 / 9046</i>	<i>Aron Kropveld</i>	<i>Gerrit Jan te Rietstap (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Adres onbekend</i>	<i>JCK</i>	<i>D 1576 / 10313</i>	<i>Engelina van der Laan-van Gelder (wed) en David Aron van Gelder en consorten en Izaäk David van Gelder</i>	<i>Johannes Westerveld (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Weiland</i>	<i>overig</i>	<i>E 2376 / 7549</i>	<i>Joseph Weijel</i>	<i>Herman Rensink (1942)</i>	<i>1947</i>
<i>Dinxperlo</i>					
<i>Bouwland</i>	<i>Overig</i>	<i>A 3571 / 2818</i>	<i>Maurits Prins</i>	<i>n.v.t</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Bouwland</i>	<i>JCK</i>	<i>A 1911 / 2516</i>	<i>Bertha Pagrach</i>	<i>Wilhelmus Jacobus Geven (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Grasland</i>	<i>JCK</i>	<i>A 1907 / 3128</i>	<i>Sallie Levie</i>	<i>Johan Derk Keuper (1943)</i>	<i>1950</i>
<i>Zelhem</i>					
<i>Adres onbekend</i>	<i>JCK</i>	<i>G 1051 / 4913</i>	<i>Meijer Jacob</i>	<i>Gerrit Jan Wassink en consorten (1942)</i>	<i>1951</i>
<i>Adres onbekend</i>	<i>JCK</i>	<i>G 1061 / 4913</i>	<i>Meijer Jacob</i>	<i>Gerrit Jan Wassink en consorten (1942)</i>	<i>1951</i>
<i>Adres onbekend</i>	<i>JCK</i>	<i>G 1065 / 4913</i>	<i>Meijer Jacob</i>	<i>Gerrit Jan Wassink en consorten (1942)</i>	<i>1951</i>
<i>Adres onbekend</i>	<i>JCK</i>	<i>G 1025-1027, G 1215, G 1216, G 24 / 4913</i>	<i>Meijer Jacob</i>	<i>Gerrit Hendrik Kuperij (1943)</i>	<i>1951</i>
<i>Steederen</i>					
<i>Bouwland</i>	<i>Overig</i>	<i>A 175 en A 177 / 3076</i>	<i>Simon Aussen, Jeanette Aussen</i>	<i>Jan Willem Jansen (1943)</i>	<i>1949</i>
<i>Laag Keppel</i>					
<i>Adres onbekend</i>	<i>JCK</i>	<i>H 9 / 1863</i>	<i>Jacob Philips en consorten</i>	<i>Theodorus Bernardus Beekman en consorten (1942)</i>	<i>1951</i>
<i>Hengelo</i>					
<i>t Broek</i>	<i>VB</i>	<i>A 819 en A 822 / 4810</i>	<i>Julius Löwenhardt</i>	<i>1°: Gerrit Jan Memelink (1945) 2°: Hendrik Memelink (1945)</i>	<i>1950</i>

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Vorden</i>					
Onbekend	VB	B 1804 (ged.), B 1805 (ged.), B 1008 (ged.), B 1806 (ged.), B 1807, B 1605, B 1848 (ged.) en B 1631 / 2075, 3013	Sophie Helene Hertz, wed. Arnold Marc Gorter	Marc Barend Gorter en Hans Paul Gorter (1942)	n.v.t.
<i>Gendringen</i>					
Weiland	JCK	A 1147 / 4833	Sophia Braaf, wed. Benjamin Heilbron	Johanna Geertruida Stapelbroek, Bernardina Johanna Stapelbroek (1942)	1948
Weiland	JCK	A 1148 / 4833	Sophia Braaf, wed. Benjamin Heilbron	Johanna Geertruida Stapelbroek, Bernardina Johanna Stapelbroek (1942)	1948
Weiland	Overig	A 1928 / 5621	Izaak Herschel	Theodoor Gerrit Weening (1943)	1946
Weiland	Overig	A 1929 / 5621	Izaak Herschel	Theodoor Gerrit Weening (1943)	1946
Weiland	Overig	F 43 / 5165	Fransisca Heilbron en consorten wed. Lefman of Louis de jong, Meinhard Jacob Gans, Salli Levy, Regina Heilbron	Onbekend	Onbekend
<i>Terborg</i>					
t Voorbroek A 356	VB	A 853 / 3319	Isabella Heilbron, wed. Sally Levy en consorten	Johan Arnoldus Burgers (1943)	1949
Kostersdijk weiland	VB	F 982 / 3776	Benjamin Heilbron	Gemeente Wisch (1944)	1951
Stationsweg ongenummerd	VB	A 1016 / 3265	Hermann Cohen	Gemeente Wisch (1944)	1953
Voorbroek weiland	VB	A 1088 / 3718	Nathan Aandagt	Gemeente Wisch (1944)	1949
Weiland	JCK	G 205 en G 206 / 3319	Isabella Heilbron, wed. Sally Levy en consorten	n.v.t.	n.v.t.
<i>Varsseveld</i>					
Sectie A 1579	VB	A 1579 / 5302	Leizer Levy en consorten	Gemeente Wisch (1943)	1951
Heelweg	Overig	H 2219 / 5790	Sally Levy	Bernard Willem Gussinklo (1944)	1949

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Groenlo</i>					
<i>Weiland</i>	VB	A 2706 / 3212	<i>Harrie Hertz Heimans</i>	<i>Herman Gerhard Kok, Jan Willem Hendrik Lemereis (1943)</i>	1947
<i>Weiland</i>	JCK	A 2751 / 3678	<i>Henrie Heijmans en consorten, Helena Blumenfeld, wed. Joseph Meijer Heijmans, Henri Heijman, Carla Heijmans</i>	<i>Johannes Bernardus Röring (1943)</i>	n.v.t.
<i>Weiland</i>	JCK	A 339, A 340 en A 341 / 3887	<i>Firma Gebroeders Heijmans: Henrie Heijmans en consorten, Helena Blumenfeld, wed. Joseph Meijer Heijmans, Henri Heijman, Carla Heijmans</i>	<i>Johannes Bernardus Röring (1943)</i>	n.v.t.
<i>Weiland</i>	Overig	A 1089, A 1034 en A 1035 / 3040	<i>N.V. Assaurantiekantoor Mogendorff</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Lichtenvoorde</i>					
<i>Weiland</i>	JCK	C 2301 / 5631	<i>Engelina van der Laan, wed. David Aron van Gelder, Izaäk David van Gelder, Julius David van Gelder</i>	<i>Willem Hoftijzer (1943)</i>	1947
<i>Weiland</i>	JCK	B 2530 en B 2531 / 7379	<i>Israël Mendels en consorten, Jacob Mendels, Julia Mendels</i>	<i>Bernardus Wilhelmus Bomers (1943)</i>	onbekend
<i>Borculo</i>					
<i>Weiland</i>	JCK	A 2847 en A 2848 / 2201	<i>Izak Salomon Heijmans, Abraham Heijmans</i>	<i>Jan Willem Horstman (1943)</i>	1949
<i>Weiland</i>	Overig	A 3957 / 2020	<i>Mozes Gerzon Godschalk</i>	<i>Gerhard Boer (1943)</i>	1947
<i>Weiland</i>	JCK	A 3350 / 2201	<i>Izaak Salomon Heijmans en Abraham Heijmans</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Weiland</i>	JCK	B 721en B 723 / 2201	<i>Izaak Salomon Heijmans en Abraham Heijmans</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Eibergen</i>					
<i>Weiland</i>	Overig	E 1584, E 1662 en E 1663 / 3953	<i>Leonard Joseph Menco en Sophia Evaline van Gelder (wed) en consorten en Lehman van Gelder</i>	<i>Evert Marinus Meilink (1941)</i>	Onbekend

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Weiland	Overig	D 3045 / 3843	Salomon Jacob Maas en Mietje Herschell (wed) en consorten Herman Maas, Abraham Bernhard Maas, Bertha Maas	Albert Groot Obbink (1943)	1947
Bouwland Klaashoven	VB	D 6847 / 3843	Salomon Jacob Maas en Mietje Herschell (wed) en consorten Herman Maas, Abraham Bernhard Maas, Bertha Maas	Frans Loër (1945)	1947
Bouwland	Overig	D 430 / 5106	Joseph Lösing en Migels Zion en consorten en firmanten Jacob Julius Zion, Salomon Isaac Zion, Zadok Joseph Zion	n.v.t.	n.v.t.
Bouwland	Overig	D 435 / 5106	Joseph Lösing en Migels Zion en consorten en firmanten Jacob Julius Zion, Salomon Isaac Zion, Zadok Joseph Zion	n.v.t.	n.v.t.
<i>Neede</i>					
Weiland	Overig	C 1888, C 5161, C 5163 en C 2752 / 3225	Philip de Vries	Hendrik Jan Voortman (1942)	Onbekend
Bouwland	Overig	C 1869 / 3225	Philip de Vries	Johan Schelfer (1941)	n.v.t.
Weiland	Overig	C 1720 / 3225	Philip de Vries	Willem Bomer (1939)	n.v.t.
Weiland	Overig	C 2249, C 5465, C 5465, C 4426, C 4427 en C 4428 / 3312	Salomon de Vries	Gerrit Hendrik Wilbrink, Herman Wilbrink (1943)	1954
Bouwland Assinkdrijfweg	Overig	C 5839 / 4335	Izak Salomon Heijmans, Abraham Heijmans	Gerrit Jan Geerdink (1942)	1947
Weiland	Overig	C 1870 en C 1871 / 3317	Sara Samuel, wed.Simon de Vries	Gerrit Rohaan en consorten, Willem Arnold Rohaan (1942)	1949

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Berkhuysen, Karel. 'De transacties van joods onroerend goed in de gemeente Doetinchem tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Doetinchem: Stichting Doetinchem Herdenkt, 2021.
- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Bennink, Henny. *Bezetting en Verzet. De gemeente Lichtenvoorde en de omliggende gemeenten in de Tweede Wereldoorlog*. Aalten: Uitgeverij Fagus, 2005.
- Beukelaer, Hans de, en Jessie Jongejans. *Zij waren Aaltenaren als wij ...: Joodse gemeenschap in Aalten 1930-1945. Bronnenboek en docentenhandleiding*. IJzerlo: Fagus, 2010.
- Beumer, L.H. *Vliegtuigen boven Lochem: jeugdherinneringen*. Delden, 2010.
- Boot, J.J.G. *Burgemeester in bezettingstijd*. Apeldoorn: Semper Agendo, 1973.
- Broeke, H. J. ten. *Lochem in oorlogstijd: 1940-1945: met wat er voorafging ... en wat er kwam*. Lochem: Historische Vereniging Lochem-Laren, 1985.
- Derlagen, Cees. *Lochem, Emmastraat 25: een Ner Nesjama voor een familie*. Lochem: Stichting Synagoge Lochem, 2010.
- Ellenkamp, Robert. *Oorlog op De Wiersse*. Vorden: Omkijkpunt, 2017.
- Ellenkamp, Robert. *Vorden tijdens de Bezetting*. Vorden: Ellenkamp, 1997.

- Haggeman, Henny. *De laatste dagen van soldaat Haggeman: en andere Achterhoekse oorlogsverhalen*. Hengelo: Uitgeverij Hermans, 2019.
- Heusden, A.C. van, en J.H.J. van den Heuvel. *Het pijnlijk herstel: de wederopbouw van het openbaar bestuur in Gelderland 1944-1947*. Assen: Van Gorcum, 1993.
- Houwaart, Dick. *De laatste jaren: joden in Oost-Nederland, 1875-2010*. Elburg: Uitgeverij Ipenburg, 2010.
- Hulshof, Arend. *Rijpstra's ondergang: het lot van een burgemeester in oorlogstijd*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij BV, 2016.
- Leuvensteijn-Breukink, Everdina Jaspriena van. 'Bronkhorst door de Tweede Wereldoorlog'. *De Zwerfsteen*, nr. 1 (1995): 7, 10.
- Mestriz, Bernard, Willy Lindwer, en Aline Pennewaard. *Bernie's oorlog: dagboek van een Joodse boerenknecht, 1942-1945*. Amsterdam: Amphora Books, 2020.
- Nederkoorn, W.P. en G.J.B. Stork. *Er op of er onder. Hoe de Achterhoek en Liemers de Duitse bezetting doorstonden en ervan werden bevrijd*. Doetinchem: Uitgeversmaatschappij "C. Misset" NV, 1946.
- Rhebergen, Wim, Peter Rhebergen, en Jan Bouman. *Vermist boven de Achterhoek: neergestorte Geallieerde vliegtuigen tijdens de Tweede Wereldoorlog: historische feiten en achtergronden*. Naarden: Lunet, 1991.
- Teeuwen, H.G. *Joods erfgoed in de Gelderse Achterhoek: een routebeschrijving*. Borculo: Historische Vereniging Borculo, 2020.
- Ubbink-van der Loop, P.A.M. *Wat deed u in de oorlog? Vraaggesprekken over bezettingstijd en bevrijding in de oostelijke Achterhoek*. Aalten: Christelijk College Schaersvoorde, 1995.
- Visser, Geert. 'Christoffel Becude, een NSB-burgemeester in Gendt'. *Ganita Mare* 22, nr. 5 (2015): 5-12.

Nationaal en internationaal

- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. 'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Neder-

- landse gemeenten, 1940-1945. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Haan, Ido de, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis* nr. 2 (2008) 48-52.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA, Den Haag)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Gelders Archief (GA, Arnhem)

0039, Gedeputeerde Staten, 1814-1950, 465-470

Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers (ECAL, Doetinchem)

0105, Gemeentebestuur Aalten

0076, Gemeentebestuur Zelhem, 1940-1973

1278, Gemeentebestuur Steenderen

1490, Gemeentebestuur Hengelo

1572, Gemeentebestuur Hummelo en Keppel

0548, Gemeentebestuur Eibergen

1267, Gemeentebestuur Borculo, 1945-1989

1304, Gemeentebestuur Gendringen

1053, Gemeentebestuur Wisch

Gemeentearchief Neede (GAN)

4653, Gemeenteraad Neede 1945-1949

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht
www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningonderzoek

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Hummelo

hummelo.nl/geschiedenis-hummelo

Mijn Gelderland

mijngelderland.nl

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nationaal Onderduikmuseum Aalten

nationaalonderduikmuseum.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Oud Zelhem

oudzelhem.eu

Stichting Stolpersteine Dinxperlo

www.stolpersteinedinxperlo.nl

Stichting Stolperstenen Groenlo

stolperstenengroenlo.nl

Stichting Struikelstenen Oude IJsselstreek

struikelstenen-oudeijsselstreek.nl

Stolpersteine App

map.stolpersteine.app/nl

Synagoge Borculo

www.synagogeborculo.nl

Stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge

www.synagoge-aalten.nl

